

**SACERDOCI, LITÚRGIA I RITUALS RELIGIOSOS
EN LES ETAPES DE TRANSICIÓ DE L'ÈPOCA
FARAÒNICA A L'ÈPOCA HEL·LENÍSTICA**

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia

Programa de doctorat:

Mediterrània: Prehistòria i Món Antic (bienni 2002-2004).

Doctoranda: NÚRIA RODRÍGUEZ I CORCOLL

Director de la tesi: Dr. JOSEP PADRÓ I PARCERISA

UNIVERSITAT DE BARCELONA

2007

Capítol 2

CONTEXTUALITZACIÓ DE L'ESTUDI

2.1- CONTEXT HISTÒRIC

L'estudi que hem dut a terme està centrat en el darrer període faraònic anterior a l'Egipte Ptolemaic, és a dir, la Baixa Època, que iniciaria amb la dinastia XXVI, fundada l'any 664 a.C. coincidint amb el final del Tercer Període Intermediari⁵. L'acabament de la Baixa Època pot coincidir amb l'inici del període Ptolemaic, l'any 305 a.C., ja que a les diferents fases que la componen, hi annexem la dominació macedònica (332-305 a.C.), malgrat que aquesta darrera etapa ja es podria interpretar com un pròleg de l'Egipte dels Ptolomeus⁶.

El nostre estudi incorpora fonts que avarquen des de la dinastia XXVI fins a finals del segle IV a.C. La documentació d'aquest darrer període no sempre es pot datar amb precisió, ja que les característiques estilístiques dels materials o textos de vegades només permeten datar les fonts *grosso modo* al segle IV a.C. -que comprèn des de la dinastia XXX als inicis de l'època ptolemaica-. La dinastia macedònica correspon a un període pre-ptolemaic que marcà la transició envers una nova cultura hel·lenitzada que progressivament penetrà a Egipte. Els sacerdots que documentem aproximadament en el darrer terç del segle IV a.C. van viure una època de transició i no es poden situar clarament en una o altra banda de la "frontera cronològica" de l'Egipte hel·lenístic.

Per tant, el període que ens interessa ocupa aproximadament tres segles i mig, abastant des de la dècada dels 60 del segle VII a.C, a finals del segle IV a.C. Aquesta fase de la història es caracteritza per la pressió que rep la cultura egípcia per part de les civilitzacions del Pròxim Orient i del Mediterrani Oriental. Com ja hem esmentat, la Baixa Època inicia amb la dinastia XXVI, que governà a Egipte entre el 664 i el 525 a.C. Psamètic I, príncep del Delta i vassall d'Assurbanipal, expulsà els assiris aconseguint la independència d'Egipte, que no pogué unificar definitivament fins que el 656 a.C. aconseguí expulsar també Tantamani, últim rei etiop de la dinastia XXV que havia recuperat la Tebaida. La nova dinastia, que procedia d'una família de remot origen libi però arrelada al Delta, va establir la capital a Sais. Pel control de l'Alt Egipte, el faraó Psamètic I obligà a la Divina Adoradora d'Amon, Xepenupet II, i la

⁵ La cronologia de les dinasties està basada en les dates proposades per PADRÓ, *Historia*, pp. 449-451.

⁶ Hi ha autors que finalitzen la Baixa Època amb la mort d'Alexandre Magne, l'any 323 a.C, que suposa l'inici de l'època hel·lenística, cf. TRIGGER *et alii*, *Historia*, p. 345; HUSSON, *Instituciones*, p. 205. També es pot considerar l'arribada d'Alexandre Magne l'any 332 a.C., com el començament del període hel·lenístic a Egipte: PADRÓ, *Historia*, p. 451.

seva successora, Amenirdis II, a adoptar la seva filla Nitocris com a Divina Adoradora a Tebes, estenent d'aquesta manera el control polític, religiós i econòmic de la monarquia a la capital del sud d'Egipte. La dinastia XXVI també va estar formada pels faraons Necaou II, Psamètic II, Àpries, Amasis i finalment Psamètic III, que va perdre el tron d'Egipte a causa de la invasió persa duta a terme per Cambises II. El període saïta va correspondre a l'últim període de pau, prosperitat econòmica i esplendor d'un Egipte governat per indígenes. Fou una etapa de ressorgiment nacionalista fomentat per la monarquia, així com de renaixement cultural caracteritzat pel retorn cap a les formes clàssiques que derivaven sobretot de l'Imperi Antic -com es pot observar en les abundants còpies de models iconogràfics i estilístics antics, o en el cas de les fonts escrites, en l'ús de fórmules literàries o titulatures recuperades de períodes anteriors-. Un altre tret emblemàtic de l'època saïta són les relacions d'Egipte amb l'exterior, ja que en aquest moment es van establir importants contactes comercials amb l'àmbit fenici i hel·lènic. En referència al món grec, convé destacar la introducció a Egipte de molts comerciants així com també la forta presència de mercenaris grecs que actuaven al servei dels faraons saïtes.

Com ja hem indicat, la dinastia XXVI finalitzà brutalment amb la conquesta de Cambises II, el qual vencent Psamètic III va fundar, segons Manetó, una nova dinastia de reis Aquemènides: la dinastia XXVII. Aquest període correspon a la primera dominació persa, que avarca des del 525 al 404 a.C. Els Grans Reis tractaren Egipte com una satrapia de l'Imperi Persa i estaven representats a Memfis per un sàtrapa i un tresorer, tot i que de manera fictícia eren els successors dels faraons saïtes, i a Egipte es van representar formalment com a tals. L'actitud dels reis perses enfront aquesta província fou variable: alguns d'ells, com Darius I o II, van ser tolerants amb el clergat i la població mentre que d'altres, com Xerxes I, van adoptar mesures intransigents amb la política i la religió egípcies. Malgrat la ocupació persa, es van produir també etapes d'estabilitat i prosperitat, com durant el regnat d'Artaxerxes I, moment en el que Egipte fou visitat per gran nombre d'estrangers, entre els quals Heròdot.

L'any 404 a.C., aprofitant els problemes dinàstics dels perses iniciats al final de la Guerra del Peloponès, Amirteu, un noble del Delta, proclamà la independència d'Egipte fundant la breu dinastia XXVIII (404-398 a.C.), de la qual fou l'únic representant. Amirteu va obrir un període d'independència nacional que durà uns 60 anys durant els quals van governar les tres darreres dinasties indígenes. Amirteu fou succeït per

Neferites I, que va fundar la dinastia XXIX (398-378 a.C.), establint la capital a Mendes. Inicià una dinastia caracteritzada per l'ambició al tron, que donà lloc a lluites pel poder: després dels curts regnats dels seus successors Mutis i Psamutis, va governar Acoris, el qual s'integrà junt a la coalició antipersa que acabà encapçalant en solitari. El seu successor Neferites II, fou destronat al cap de 4 mesos de regnat per una revolta interior i fou substituït per Nectàneb I, fundador de la dinastia XXX (378-341 a.C.), la darrera dinastia indígena. Durant el seu regnat, Egipte va recuperar una imatge similar a la d'època saïta, tal i com es pot observar en la producció artística i literària del període, que és abundant i de qualitat. El seu fill i successor Teos, va envair Síria i Palestina amb un immens exèrcit pagat a partir de les fortes exaccions als temples i a la població egípcia, que el van fer impopular. Aprofitant la seva absència, va pujar al tron el seu nebot Nectàneb II, el darrer rei indígena, que es concentrà en les construccions i restauracions de temples, complaent i beneficiant als clergats nacionals. No obstant, va descuidar la política exterior, la qual cosa va facilitar la política expansiva d'Artaxerxes III que, des del 351 a.C., va intentar reconquerir Egipte, al qual va envair l'any 343 a.C. sotmetent-lo a l'Imperi Persa per segona vegada. Pels egipcis, la segona dominació persa (343-332 a.C.) fou molt més atroç que la primera perquè els reis Aquemènides van considerar Egipte com un territori de conquesta i el van tractar com a tal, sense molestar-se a adoptar les formes dels faraons. Manetó no els va considerar una dinastia, tot i que alguns compiladors posteriors van agrupar-los en la dinastia XXXI. Fou una època d'opressió i ocupació militar, caracteritzada pels abusos i profanacions de l'autoritat persa que provocaren sublevacions contínues. Per aquest motiu, quan el 332 a.C. Alexandre Magne arribà a Egipte fou acollit pels egipcis com un llibertador. A partir d'aquest moment s'inicià un nou període en la història del país, que passà a formar part del món hel·lenístic integrant-se a l'Imperi Macedònic (332-305 a.C.). Tot i això, amb la mort del rei l'any 323 a.C. es va generar una etapa complexa en la que l'Imperi fou dirigit per tres regents en nom dels que teòricament eren els reis legítims de l'Imperi d'Alexandre: el seu germà dement Filip III Arrideu, que correngà amb el fill d'Alexandre Magne i Roxana, Alexandre IV de Macedònia, el qual morí assassinat als 13 anys. A la pràctica, l'Imperi Macedònic estava dividit en províncies que foren governades per alguns dels generals d'Alexandre Magne: a Egipte, tot i que els reis oficials foren conjuntament Filip III Arrideu i Alexandre IV de Macedònia, governava com a sàtrapa el general Ptolomeu, que l'any 305 a.C. es va proclamar rei d'Egipte – Ptolomeu I Sòter- fundant la dinastia làgida.

2.2- CONTEXT GEOGRÀFIC

Com ja hem esmentat anteriorment, centrem la nostra recerca en les províncies centrals i septentrionals de l'Egipte Mitjà. Aquesta divisió administrativa no existia en època faraònica, però ens serveix per a emmarcar el territori que estudiem, situat al nord de l'Alt Egipte. La zona de l'Egipte Mitjà correspondria als nomus de l'Alt Egipte que van del 9 al 22, tot i que el nostre estudi es concreta en un espai més reduït que avarca des del **nomus 14 fins al 22 de l'Alt Egipte**. Aquesta àrea geogràfica coincidiria, aproximadament, amb el territori que Claudi Ptolomeu va denominar *Heptanomia*, és a dir, una regió formada (originàriament) per set nomus que estaria situada entre el Delta i la Tebaida⁷. Desconeixem quines foren exactament les províncies d'època grecoromana a les quals es referia aquest autor, tot i que probablement correspondrien a l'Hermopolita, el Cinopolita, l'Oxirrinquita, l'Heracleopolita, l'Afrodítopolita i el Memfita. La setena província no seria l'Arsinoïta (que correspon a l'àrea del Fayum), ja que aquesta es troba citada independentment de l'Heptanomia, però podria fer referència a l'Oasita (II)⁸, que posteriorment s'unificà a l'Oxirrinquita.

En tot cas, l'organització provincial d'època grecoromana hauria variat respecte a l'ordenació de la Baixa Època, que funcionava aproximadament segons el sistema tradicional d'època faraònica. Deixant de banda el nomus memfita, que en època faraònica depenia del Delta (nomus 1 del Baix Egipte), hem centrat la nostra recerca en el territori que ocupen els nomus de l'Alt Egipte que van del 14 al 22 -i que amb posterioritat, van constituir pràcticament la totalitat de l'Heptanomia-. Igualment, hem deixat de banda l'estudi específic del clergat i cultes del Fayum⁹ i els oasis occidentals de Bahariya i Farafra, als quals però, degut a la seva proximitat i relació amb les àrees estudiades, al·ludim freqüentment en el present treball.

L'àrea geogràfica a la qual fem referència s'ubica entre dos territoris ben caracteritzats, el Delta i el sud de l'Alt Egipte, i actua de zona fronterera, adoptant les influències d'ambdós, tot i que com es podrà observar en l'àmbit cultural, també conserva les particularitats regionals de cada província. Respecte a la composició física

⁷ GAUTHIER, *Les nomes d'Égypte*, p. 175 (i nota 1) a 177.

⁸ Format pels oasis de Bahariya i Farafra.

⁹ L'estudi dels cultes i el clergat d'aquesta regió ha estat realitzat per Zecchi a: ZECCHI, *Geografia religiosa*; ZECCHI, *Prosopografia*; ZECCHI, *Fayyum Studies*, 2, pp. 117-144.

de l'àrea de l'Egipte Mitjà a la qual ens referim, convé citar dues particularitats. D'una banda, la seva configuració hidrogràfica que, junt amb el Nil, es caracteritza pel Bahr Yussef, un braç del riu que a l'alçada de Deirut se separa baixant en paral·lel al riu per la riba líbica, fins a desembocar al Fayum. La segona característica està relacionada amb la situació geogràfica que ocupen, en concret, els territoris occidentals del Bahr Yussef, a partir dels quals parteixen les pistes del desert libi que comuniquen la vall del Nil i els oasis de Bahariya i Farafra, permetent establir contactes a través del comerç caravaner.

Desgraciadament, les províncies estudiades no es corresponen a un territori massa explorat arqueològicament, a excepció d'alguns jaciments que destaquen per la seva significació històrica o científica, com poden ser Heracleòpolis i Hermòpolis Magna, o Oxirrinc, entre d'altres. A banda d'excavacions puntuals, hi ha grans àrees en les que no s'han dut a terme ni prospeccions ni intervencions arqueològiques, i de les quals, el nostre coneixement és molt precari i es basa únicament en les fonts escrites. D'altra banda, moltes de les excavacions arqueològiques que s'han dut a terme en aquesta regió van ser realitzades a finals del segle XIX o inicis del segle XX¹⁰ i la informació que ens ha arribat és reduïda i incompleta perquè les publicacions són escasses i sovint genèriques. Com també s'ha indicat, sovint els materials procedents de les excavacions, ja siguin oficials o clandestines, van patir una gran dispersió per arreu del món, la qual cosa provoca que desconeguem la procedència exacta de moltes de les fonts usades en el nostre estudi, tot i que normalment, gràcies a les indicacions textuais, les podem relacionar amb les províncies a les quals fem referència.

L'estudi dels sacerdots i cultes de la regió septentrional de l'Alt Egipte s'ha dividit en províncies amb la intenció de realitzar una classificació segons les diverses àrees geogràfiques que correspondrien a l'organització provincial que tradicionalment s'emprava a l'Egipte faraònic, tot i que les divisions administratives i les fronteres provincials també van variar segons les èpoques. D'aquesta manera, podem determinar les característiques del clergat i els cultes regionals de les diverses zones, que s'han estructurat seguint l'ordenació dels nomus egipcis: de sud a nord, i per tant, del 14 al 22.

¹⁰ Per un estat de la qüestió d'aquesta problemàtica, cf. ZIMMER, *BSFE*, 96, pp. 14-34.

- **El nomus 14 de l'Alt Egipte** o *nomus inferior de l'arbre i l'escurçó* ocupava les dues ribes del Nil i en època grecoromana va formar part de la província Hermopolita junt amb els nomus 15 i 16¹¹. Tenia com a capital la ciutat de *Qis*, posteriorment Cuses, que s'hauria ubicat on avui es troba El-Qusiya. Hi ha poca documentació d'aquesta regió i el que es coneix procedeix principalment de textos així com de la documentació que proporcionen les tombes rupestres de Meir, necròpolis en la qual s'enterraren els governadors de nomus 14 de finals de l'Imperi Antic i inicis de l'Imperi Mitjà (dinasties VI i XII). A banda d'aquesta necròpolis, se'n testimonien quatre més al sud de Meir, tot i que sense inhumacions de la Baixa Època¹².

- **El nomus 15 de l'Alt Egipte** era el *nomus de la Llebre*¹³. La seva capital era Khemenu (*Hmnw*)¹⁴, la vila dels Vuit -és a dir, l'Ogdòada-, que passà a anomenar-se en època grega Hermòpolis Magna, la ciutat d'Hermes, al qual els grecs van identificar al déu local Tot. El jaciment, que conserva restes que abasten des de l'Imperi Mitjà fins a època paleocristiana, se situa a la localitat d'Aixmunein, a uns cinc kilòmetres al nord-oest de l'actual Mallawi. Del període que estudiem, destaquem la reconstrucció de la muralla de tovet de l'àrea dels temples que data del regnat de Nectàneb II, així com els treballs de construcció en el temple de Tot, realitzats durant la dinastia XXX i continuats en el regnat de Filip III Arrideu¹⁵.

En el nomus de la Llebre també es documenten altres ciutats. Per exemple, a la regió nord-occidental del nomus probablement hi hauria situada la ciutat d'Hirur (*Hr-Wr*), que podria correspondre a l'emplaçament que les fonts anomenen també Huturt (*Hwt-Wrt*), on avui possiblement s'assenta la localitat d'Hur. D'altra banda, al nord de la riba oriental del nomus hi havia Antinoe o Antinoòpolis (Xeikh Ibada), mentre que al sud hi hauria hagut Akhetaton (Tell el-Amarna), erigida durant el regnat d'Akhenaton i posteriorment abandonada i desmantellada.

¹¹ DREW-BEAR, *Le nome hermopolite*, p. XI.

¹² DREW-BEAR, *Le nome hermopolite*, pp. 37-40; MONTET, *Géographie*, II, pp. 141-144; PM, IV, pp. 247-249. Per la necròpolis de Meir, cf. principalment, BLACKMAN, *Meir*, 6 vol.

¹³ DREW-BEAR, *Le nome hermopolite*, pp. 27-36; MONTET, *Géographie*, II, pp. 146-156; PM, IV, pp. 165-192; 192-239 (Tell el-Amarna).

¹⁴ KESSLER, *LdÄ*, II, col. 1138-1147, s.v. Hermupolis magna.

¹⁵ Bibliografia essencial de les intervencions arqueològiques realitzades a Hermòpolis Magna: ROEDER, *Hermopolis 1929-1939*; SPENCER, *Excavations at el-Ashmunein I*; SPENCER, *Excavations at el-Ashmunein II*.

Entre els jaciments de la província, destaquen tres necròpolis. Al sud-est, la de Sheikh-Said, amb tombes rupestres de grans dignataris del nomus 15 de l'Imperi Antic que durant l'Imperi Mitjà, passaren a enterrar-se uns kilòmetres al nord, en els hipogeus de Deir el-Bersha. No obstant, pel context que ens interessa, la necròpolis més significativa és la de Tuna el-Guebel, anomenada en egipci Khemenu-pa-Mek. Situada a l'oest d'Hermòpolis Magna, s'ocupà des de l'Imperi Nou, tot i que fou important durant les dinasties XXVI i XXX, i especialment en època grecoromana. D'aquesta necròpolis destaquem d'una banda, l'àrea sud-est, pròpiament d'inhumacions humanes sobretot d'època grecoromana, en la qual destaca la zona dels "esperits superiors", en la que es reuneixen un conjunt de tombes monumentals i cases funeràries de prohoms hermopolitans ubicades a l'entorn de la coneguda tomba de Petosiris (com les de Padikem i Isidora, entre d'altres). D'altra banda, hi hauria la zona dedicada al culte de les divinitats protectores de la necròpolis, Tot-babuí i Tot-ibis osirianitzats. El conjunt cultural, al qual es pot afegir una casa sacerdotal, estava associat a un enorme complex subterrani que corresponia a una necròpolis en la que s'inhumaven principalment babuins i ibis. Del període que estudiem es poden datar les dues primeres fases de construcció d'aquestes catacumbes: la galeria D, d'època saïta, usada durant el període persa, així com la galeria C, datable entre la dinastia XXVII i la XXX, tot i que la part nord fou usada també a inicis de l'època ptolemaica. Es pot accedir a les dues galeries a partir del temple de l'Osiris-babuí, construït en nom d'Alexandre IV de Macedònia. Aproximadament en aquest període, es podria situar l'inici de la construcció de la tomba que Petosiris hauria erigit inicialment en honor al seu pare i germà, i en la qual també fou inhumat junt amb altres membres de la seva família. És evident que la magnífica decoració de la tomba, estilísticament amb influència grega especialment en el pronaos, es deuria efectuar ja a inicis d'època ptolemaica¹⁶.

¹⁶ Bibliografia bàsica dels treballs arqueològics efectuats a Tuna el-Guebel, a partir de les intervencions a la tomba de Petosiris (ordenació cronològica): LEFEBVRE, *Petosiris*, 3 vol.; LEFEBVRE, *ASAE*, 23, pp. 229-245; GABRA, *ASAE*, 28, pp. 66-79; GABRA, *ASAE*, 32, pp. 56-76; GABRA, *ASAE*, 39, pp. 483-496; GABRA, *Rapport sur les fouilles d'Hermoupolis Ouest (Touna el-Gebel)*; GABRA, *CdE*, XXII, pp. 263-264; GABRA, *BSFE*, 30, pp. 41-52; EL-SAYED, *L'Égyptologie en 1979*, n° 1, pp. 275-278 (recopilació dels treballs efectuats durant la primera meitat de segle XX); KESSLER, *MDAIK*, 39, pp. 107-124; KESSLER, *ASAE*, 70, pp. 247-251; KESSLER, *Tuna el-Gebel I*; NUR EL-DIN, KESSLER, *MDAIK*, 52, pp. 263-293; NUR EL-DIN, KESSLER, *EgArch*, 20, pp. 36-38.

▪ **El nomus 16 de l'Alt Egipte** era el de l'Òrix¹⁷ i tenia la capital a Hebenu (*Hbnw*), ubicada a Kom al-Ahmar¹⁸. Tot i que no es preserven pràcticament restes de la ciutat, es conserva part de la necròpolis a Zauiet el-Maetin, amb tombes de diversos períodes però sense vestigis de la Baixa Època. Els dos emplaçaments es localitzen al sud de Minia, tot i que a la riba oriental.

Les ciutats de l'Òrix pràcticament han desaparegut i la major part de les fonts que fa referència a aquest nomus procedeixen de les necròpolis, entre les quals destaca notòriament la de Beni Hassan, en la qual s'enterraren els nobles de la regió durant el l'Imperi Mitjà¹⁹. Al sud d'aquesta necròpolis, s'ubicava el denominat Speos Artémidos (Stabl Antar) amb els temples rupestres de l'Imperi Nou i època macedònica consagrats a la deessa Pakhet. D'altra banda, tot i que el seu emplaçament és incert, és probable que en el nomus de l'Òrix s'hi localitzés Neferusi (*Nfrwsi*), potser a l'actual Garris (Mantut), ciutat d'Hathor documentada especialment per les inscripcions de les tombes de Beni Hassan així com en la de Petosiris²⁰.

▪ Pel que fa la distribució i diferenciació dels **nomus 17 i 18 de l'Alt Egipte** durant al Baixa època, ens trobem amb una clara problemàtica. Tradicionalment, el **nomus 17 de l'Alt Egipte** o *nomus d'Inpu*, situat majoritàriament a la riba occidental del Nil, era una entitat administrativa independent del **nomus 18 de l'Alt Egipte** o *nomus de Dunanuy*. No obstant, a partir del període que estudiem, la seva repartició es transforma i esdevé complexa²¹. Està demostrat que ambdós nomus es van agrupar en un de sol en època ptolemaica, formant la província cinopolita. Tot i això, durant la Baixa Època és difícil concretar-ho, malgrat que probablement ja en aquest període es trobaven agregats, o com a mínim, a partir de la dinastia XXVI, la banda oriental i una part de la riba occidental del Nil del territori del nomus 17 formaven part del nomus 18 de l'Alt Egipte.

Pel que fa a Hardai (*Hr-di*), la ciutat que els grecs van anomenar Cinòpolis, no es pot determinar amb seguretat a quin dels dos nomus pertany. Teòricament havia estat la

¹⁷ DREW-BEAR, *Le nome hermopolite*, pp. 18-27; KESSLER, *Historische Topographie*, Karte 2; MONTET, *Géographie*, II, pp. 157-163; PM, IV, pp. 127-165.

¹⁸ GOMAA, *LdA*, II, col. 1075-1076, s.v. Hebenu; VARILLE, *MIFAO*, 70, pp. 29-32.

¹⁹ NEWBERRY, *Beni Hasan*, 4 vol.

²⁰ MONTET, *Géographie*, II, pp. 152-153: segons l'autor, Neferusi estaria situat al nomus 15 de l'Alt Egipte, i podria ubicar-se a la zona d'Antinoe.

²¹ MONTET, *Géographie*, II, pp. 164-171(nomus 17); pp. 172-179 (nomus 18); PM, IV, pp. 124-127.

capital del nomus 17 des de la dinastia XX a la XXVI, tot i que probablement es localitzaria a la riba oriental del Nil que durant la Baixa Època s'hauria annexat al nomus 18²². En el P. Jumilhac es pot observar com, en època ptolemaica, Hardai era la capital d'ambdues províncies reunides. Com hem esmentat, aquests nomus van configurar el que els grecs anomenaren la província cinopolita, tot i que la tradició egípcia va conservar en les llistes geogràfiques dels temples ptolemaics la distribució tradicional d'època faraònica, diferenciant el nomus 17 del 18. No obstant, aquestes fonts manifesten contradiccions que revelen la ficció administrativa, ja que les capitals que s'atribueixen per cadascun dels nomus varien i fins i tot s'arriben a intercanviar²³.

A excepció de fonts que citen Hardai, no s'ha localitzat documentació específica de la Baixa Època procedent del que hauria estat l'antic nomus 17 de l'Alt Egipte, encara molt desconegut arqueològicament. No obstant, és probable que durant el període estudiat, Hardai s'ubiqués en territori del nomus 18, actuant de capital d'ambdues províncies. Per facilitar l'estudi de les fonts en aquests territoris, hem tractat els nomus 17 i 18 com una sola entitat, i per aquest motiu la documentació recopilada s'ha identificat amb la numeració 17/18. A partir de les fonts reunides en aquest treball, destaquem tres localitats rellevants. La primera, com ja hem indicat, correspondria a la capital, Hardai, d'emplaçament incert tot i que se situaria a la riba oriental del Nil, probablement al sud de Xeikh Fadl, on s'ha localitzat una necròpolis de gossos²⁴; pròxim a aquest jaciment, concretament a et-Tamarkiya, s'ubicaria la necròpolis de la ciutat²⁵.

La segona correspondria a Hut-nesu (*Hwt-nsu*), és a dir, el Castell del Rei, que probablement hauria estat la capital tradicional del nomus 18 de l'Alt Egipte, ubicada a l'actual Kom al-Ahmar (Xaruna)²⁶. Entre altres vestigis, s'hi documenten restes d'un temple dels regnats de Ptolomeu I i el seu fill Ptolomeu II. No obstant, la zona més

²² DERCHAIN, *CdE*, XXXVII, n°73, pp. 61-62; GARDINER, *P. Wilbour*, II, p. 40, 54; GOMÀÀ, *MDAIK*, 57, p. 35-45; HELCK, *Die altägyptische Gaue*, pp. 116-118; KEES, *ZÄS*, 58, pp. 92-101; VANDIER, *MDAIK*, 14, pp. 208-213, VANDIER, *P. Jumilhac*, pp. 55.

²³ Per exemple, a la llista geogràfica d'Edfu de l'època de Ptolomeu IV, la capital del nomus 17 de l'Alt Egipte és Hut-nesu (ROCHEMONTEIX-CHASSINAT, *Edfou*, I, p. 342), mentre que en la gravada en el mateix temple durant el regnat de Ptolomeu V, Hut-nesu es considera la capital del nomus 18 (CHASSINAT, *Edfou*, VI, pp. 212, 231); VANDIER, *P. Jumilhac*, p. 59.

²⁴ CHARRON, *Égypte*, 23, p. 17 i nota 38.

²⁵ GOMÀÀ, *LdÄ*, II, col. 962, s.v. Hardai; GOMÀÀ, *MDAIK*, 57, pp. 39-44.

²⁶ BRINKS *et alii*, *GM*, 79, pp. 73-84; BRINKS *et alii*, *GM*, 86, pp. 55-68; GESTERMANN *et alii*, *GM*, 98, pp. 23-43; GESTERMANN *et alii*, *GM*, 104, pp. 53-69; GESTERMANN *et alii*, *GM*, 111, pp. 7-15; GESTERMANN *et alii*, *GM*, 127, pp. 89-112; SCHENKEL, *Problems and priorities*, pp. 149-173; SMOLENSKI, *ASAE*, 9, pp. 3-6; SMOLENSKI, *ASAE*, 10, pp. 26-27.

coneguda de la ciutat és la necròpolis, que conté inhumacions que avarquen des de la dinastia VI fins a l'època ptolemaica.

Per últim, la vila de Tayudjay (*T3yw-D3y*)²⁷, el Hiba, situada a la zona septentrional del nomus 18, malgrat que en època tardana s'hauria annexionat al nomus heracleopolita. No obstant, no podem assegurar amb certesa des de quina època hi estava vinculada²⁸. És molt probable que ja ho estigués durant la dinastia XXVI, tal com indica el P. Rylands IX, 17/10, en el qual apareixen també nombroses mostres de les relacions administratives que existien entre el Hiba i la capital del nomus 20 de l'Alt Egipte. En el present treball, situem les fonts i l'estudi del clergat del Hiba en el nomus 18 en el qual teòricament s'ubicava; no obstant, per la seva vinculació amb l'Heracleopolita, li dediquem un apartat especial, classificant la documentació del Hiba amb la numeració 18/20.

D'altra banda, com succeeix en el nord, la frontera meridional dels nomus 17 i 18 també va variar amb el temps. Per aquesta raó, Acoris (Tehna el-Guebel) formà part de l'Hermopolita en època ptolemaica, tot i que probablement en el període al qual ens referim, pertanyia al territori del nomus 18 de l'Alt Egipte²⁹. A més d'aquesta, existien altres localitats en aquest territori tot i que en la documentació recopilada referent al sacerdoci no es mencionen. Entre els topònims més destacables trobem, d'una banda, Saka (*S3k3*), que fou una ciutat rellevant del nomus d'Inpu pròxima a la ciutat de Henu (*Hnw*)³⁰ –junt amb la qual podrien haver format una mateixa localitat-. En el territori del nomus 18, es localitzaria Hut-benu (*Hwt-bnw*), el Castell del Fènix, que algunes llistes consideren com la capital del nomus 18 de l'Alt Egipte³¹. Estaria situada entre Kom el-Ahmar Sawaris i Hardai, i probablement hauria estat annexionada per aquesta ciutat, en la qual s'ubicaria també Hut-redju (*Hwt-rdw*), el Castell dels humors, que podria correspondre al santuari principal d'Osiris³².

²⁷ GRAEFE, *LdÄ*, II, col. 1180-1181, s.v. el Hibe; GRIFFITH, *Cat. Dem. P. Rylands*, III, pp. 37-42.

²⁸ KEES, *ZÄS*, 58, pp. 99 i sg.; VANDIER, *P. Jumilhac*, p. 58; VANDIER, *MDAIK*, 14, pp. 212-213.

²⁹ DREW-BEAR, *Le nome hermopolite*, pp. 11-18; KESSLER, *Historische Topographie*, Karte 2; VANDIER, *P. Jumilhac*, pp. 47-49: el nom d'Acoris varià amb el temps i s'identificaria amb Mernefer, com a mínim des d'època ptolemaica.

³⁰ VANDIER, *P. Jumilhac*, pp. 45-46. Cf. GEISSEN, WEBER, *ZPE*, 151, p. 279.

³¹ ROCHEMONTEIX, CHASSINAT, *Edfou*, I, p. 342

³² VANDIER, *P. Jumilhac*, pp. 42, 59. Cf. MONTET, *Géographie*, II, p. 175.

▪ **El nomus 19 de l'Alt Egipte**³³ correspon al *nomus dels ceptres*³⁴, posteriorment anomenat oxirrinquita. Originàriament, la seva capital era Seper-meru (o Sepet-meru, segons les fonts), però probablement a partir de la dinasties XXIV i XXVI la capital es traslladà a Per-medjed (*Pr-mdd*), coneguda a partir d'època ptolemaica amb el nom d'Oxyrhynchos³⁵. Es desconeix l'emplaçament de la primera capital i tampoc s'han localitzat restes de la ciutat faraònica de Per-medjed però en canvi, es documenten diverses tombes d'època saïta en les quals s'enterraren els dignataris de la ciutat. Les tombes es localitzen en un indret que s'ha denominat Necròpolis Alta i que se situa aproximadament al centre d'un jaciment, ubicat al Bahnasa, que fou identificat per Denon com la ciutat grecoromana d'Oxirrinc.

Des del 1896, moment en el qual els papiròlegs Grenfell i Hunt van començar a excavar en el jaciment a la recerca dels papirs que han donat prestigi a la ciutat, diverses campanyes arqueològiques van intervenir tant en la recerca de papirs com en l'excavació d'algunes zones de la ciutat grecoromana, de la qual es localitzaren entre d'altres restes, el teatre, una doble columnata, part de la muralla occidental, així com la base d'una gran columna amb una inscripció que feia referència a l'emperador d'orient Focas i que hauria estat la base d'una estàtua, tot i que originàriament hauria format part d'un tetràpilon. Les excavacions, que també es van efectuar en edificis d'època cristiana, s'abandonaren l'any 1934, fins que del 1982 al 1992 es reiniciaren per part de l'Organització Egípcia d'Antiguitats. No obstant, durant els anys 50 del segle XX es van dur a terme excavacions clandestines que van proporcionar al mercat d'antiguitats materials arqueològics procedents del Bahnasa.

³³ MONTET, *Géographie*, II, pp. 181-184; PM, IV, p. 124.

³⁴ Tot i que tradicionalment l'emblema d'aquest nomus s'ha llegit *W'bw* (per exemple, MONTET, *Géographie*, II, p. 182), GOYON proposa que la lectura correcta de seria *Gbw*: GOYON, *Colloque Oxyrhynchos*, en premsa.

³⁵ Treballs referents a les intervencions arqueològiques i els estudis efectuats per la missió arqueològica catalana d'Oxirrinc: AMER, *L'égypte et la Méditerranée*, pp. 3-9; AMER, *Colloque Oxyrhynchos*, en premsa; CASTELLANO, *IX CIE*, pp. 283-292; CASTELLANO, *III Congreso Ibérico*, en premsa; CASTELLANO, *Colloque Oxyrhynchos*, en premsa; MASCORT, *III Congreso Ibérico*, en premsa; MASCORT, *Colloque Oxyrhynchos*, en premsa; *BienCul*, 3, pp. 111-118; PADRÓ, *Espanoles en el Nilo*, I, pp. 119-145; PADRÓ, *Cadmo*, 13, pp. 9-25; PADRÓ, *Colloque Oxyrhynchos*, en premsa; PADRÓ *et alii*, *VII ICE*, pp. 823-828; PADRÓ *et alii*, *TribArq 1994-1995*, pp. 161-173; Nilus, 5, 1996, pp. 10-12; PADRÓ *et alii*, *TribArq 2000-2001*, pp. 331-349; PADRÓ *et alii*, *TribArq 2002-2003*, pp. 183-202; PADRÓ *et alii*, *Aula Orientalis*, pp. 147-161; PADRÓ, J. *et alii*, *II Congreso Ibérico*, pp. 221-232; PADRÓ *et alii*, *Nilus*, 15, p. 9-16; PADRÓ *et alii*, *Oxyrhynchos I. Fouilles archéologiques à El-Bahnasa (1982-2005)*; PADRÓ *et alii*, *IX CIE*, pp. 1443-1454; PERRAUD, *Colloque Oxyrhynchos*, en premsa; PIEDRAFITA, *Nilus*, 12, pp. 3-5; PIEDRAFITA, *Auriga*, 38, pp. 8-12; PIEDRAFITA, *Colloque Oxyrhynchos*, en premsa; PONS, *III Congreso Ibérico*, en premsa; SUBÍAS, *La corona immarcescible. Pintures de l'antiguitat tardana a la necròpolis alta d'Oxirrinc*; SUBÍAS, *Colloque Oxyrhynchos*, en premsa.

Les excavacions realitzades a partir del 1982 es van centrar en la Necròpolis Alta. S'iniciaren a partir de la descoberta d'uns saquejadors que excavaven en una tomba d'època saïta (tomba nº1). Des del 1992, a la missió egípcia, que havia descobert altres tombes de la necròpolis, se li va unir un equip català, formant una missió mixta que va treballar conjuntament. Des del 2003, la missió arqueològica catalana, dirigida pel Dr. Josep Padró Parcerisa, excava en solitari. Durant tot aquest període, s'ha dut a terme l'excavació de diverses àrees de la Necròpolis Alta que han posat al descobert 14 tombes monumentals d'època saïta i grecoromana, així com tombes amb superestructura de tovot del període bizantí. Igualment a la mateixa necròpolis, s'ha excavat un complex funerari decorat amb pintures murals format per una casa funerària, un oratori i un conjunt de criptes. D'altra banda, s'han dut a terme diversos estudis de la ciutat grecoromana: s'han efectuat sondatges en diversos punts, com a la porta oriental de la ciutat, s'ha confeccionat un pla topogràfic i s'han dut a terme prospeccions electromagnètiques i fotografies aèries que han permès definir algunes estructures del conjunt monumental de la ciutat. També s'ha intervingut en alguns sectors a l'oest de la ciutat: al sud-oest del jaciment es localitzaren tombes d'època grecoromana, que inclouen el sistema d'incineració. Des del 2005, s'excava en el sector nord-oest del jaciment, on s'ha localitzat un ampli recinte Baix Imperial, encara en procés d'excavació, del qual s'ha determinat un construcció de caràcter religiós i una fortalesa. Per últim, des del 2001, s'efectuen treballs arqueològics en un recinte subterrani del qual se'n té constància a partir de la descoberta l'any 2000 d'un grup de clandestins que saquejaven l'indret. Les catacumbes, en les qual ha aparegut inscrit el nom del Per-khef, s'han interpretat com un Osireion perquè, malgrat que encara es troba en procés d'excavació, els materials determinen clarament que el recinte formava un conjunt cultural consagrat a Osiris.

Pel que fa la resta de la província oxirrinquita, el seu coneixement és encara molt precari: no es documenten pràcticament més jaciments arqueològics, a excepció d'una necròpolis d'època ptolemaica situada al Gamhud, a la part septentrional del nomus.

- **El nomus 20 de l'Alt Egipte** correspon al *nomus superior de l'arbre-naret*³⁶, que té com a capital la ciutat de Nen-nesu (*Nn-nsu*), és a dir, (La ciutat de) l'infant reial,

³⁶ MONTET, *Géographie*, II, pp. 185-194; PM, IV, pp. 104-123.

coneguda pels grecs com Heracleòpolis Magna³⁷. Actualment el jaciment se situa a la localitat d'Ehnasia-el-Medina, pròxima a Beni Suef³⁸. Heracleòpolis fou una ciutat especialment destacable en diversos períodes de la història. El seu origen és predinàstic, tot i que no fou fins al Primer Període Intermediari que va adoptar un rol rellevant, esdevenint la capital egípcia durant les dinasties IX i X. El jaciment preserva restes de l'Imperi Mitjà i Nou, així com del Tercer Període Intermediari, moment en el qual, durant l'època líbia, la ciutat adoptà la capitalitat de l'àrea heracleopolitana fins al sud de Memfis. Heracleòpolis Magna va conservar la seva rellevància durant la Baixa Època. D'aquest període, les excavacions dutes a terme per Petrie evidenciaren les intervencions realitzades al temple d'Àrsafes durant el regnat dels darrers faraons indígenes³⁹. La metròpoli va continuar destacant en època grecoromana així com durant el període bizantí.

A l'interior o molt pròxim a la ciutat, s'ubicava Naref, un recinte sagrat de gran importància que era el centre de culte consagrat a Osiris i en el qual es conservava probablement la cama dreta del déu. A banda de la capital, hi hauria altres emplaçaments al nomus entre els quals destaquem, en referència al període estudiat, la localitat de Nebt, probablement ubicada a l'actual Bilifya, entre Ehnasia-el-Medina i Beni Suef⁴⁰. Convé esmentar també la necròpolis d'Abusir el-Meleq⁴¹, pròxima a la frontera septentrional del nomus, a uns 22 kms. d'Ehnasia-el-Medina⁴². Aquest emplaçament consagrat a Osiris era anomenat, com altres indrets d'Egipte, *Pr-Wsir*, la casa d'Osiris, i en documents de la Baixa Època fou designat com *ꜥbdw mhꜥtt* és a dir, Abidos del Nord⁴³. El jaciment consta d'una necròpolis amb inhumacions que daten des d'època predinàstica, tot i que fou reutilitzada en el període dels hicses i essencialment durant la Baixa Època i el període ptolemaic. En aquest indret també es localitzaren les

³⁷ GOMAÀ, *LdÄ*, II, col. 1124-1127, s.v. Herakleopolis magna; MOKHTAR, *Ihnâsya el-Medina*. El nom en egípciu d'aquesta ciutat es troba ortografiat de diverses maneres, que MOKHTAR ha recopilat i classificat per èpoques i formes. Cf. MOKHTAR, *Ihnâsya*, pp. 53-65: com es pot observar, la ciutat també era denominada *Nnw-nsw* (o bé, *Ht-nnw-nsw*), així com *Hnn-nsw* i *Ht-nn-nsw* (també, *Ht-nw-nsw*).

³⁸ En referència a les excavacions dutes a terme en el jaciment, cf. LÓPEZ, *OrAnt*, 13, pp. 299-316; LÓPEZ, *OrAnt*, 14, pp. 57-78; PADRÓ, *Études historico-archéologiques sur Héracléopolis*; PÉREZ-DIE, VERNUS, *Excavaciones en Ehnasya El Medina (Heracleópolis Magna)*; PEREZ-DIE, *Stationen*, pp. 473-483; PEREZ-DIE, *VIII ICE*, vol.1, pp. 369-376; PETRIE, *Ehnâsya*.

³⁹ PETRIE, *Ehnâsya*, pp. 12-17, pl. VII.

⁴⁰ HABACHI, *ZÄS*, 90, pp. 41-49.

⁴¹ En relació al període que estudiem. En canvi, per ocupacions anteriors destaquen les necròpolis de Sedment i Deixaixa.

⁴² Com indica MOKHTAR, *Ihnâsya*, p. 116, està massa allunyada per poder-la considerar la necròpolis d'Heracleòpolis Magna.

⁴³ Per les referències bibliogràfiques concernents a Abusir el-Meleq, cf. MOKHTAR, *Ihnâsya*, p. 114, nota 1.

restes d'uns carreus decorats amb relleus que haurien format part del temple dedicat a Ptah-Sòcares-Osiris, construït durant el regnat de Nectàneb II⁴⁴.

▪ **El nomus 21 de l'Alt Egipte** o *nomus inferior de l'arbre-naret*, situat a l'extrem nord-occidental de l'Alt Egipte⁴⁵, actuava de frontera entre el Delta i el Sud d'Egipte. A excepció de l'àrea de Meidum, en general és una zona pobre en vestigis arqueològics. De la seva capital, Semenu Hor (*Smn(w)-Hr*), és a dir, *Les oques d'Horus*, tampoc se'n conserven restes, tot i que probablement estava relacionada amb Xena-khen (*Šn^c-hn*), que correspondria a la grega Acanthon i a l'actual Kafr Ammar, situada a uns 40 kms. al sud de Memfis. Segons Yoyotte, podrien correspondre a dos barris d'una mateixa ciutat, Semen Hor, el barri de Cnum mentre que Xena-khen, el d'Osiris⁴⁶. D'aquest nomus, també es coneixen altres topònims, entre els quals destaquem Sahté (*Sh^ty* o *Sh^d*), de localització desconeguda tot i que pròxim de l'actual Meidum. Igualment en aquest nomus es localitzava Ity-tauy (*Ity-t³wy*), també d'emplaçament desconegut però probablement pròxima a Maharraqa i Lisht.

Tal com ha demostrat Yoyotte, el nomus 21 de l'Alt Egipte, considerat el Pehu d'Heracleòpolis, formava part de la regió meridional del nomus Memfita⁴⁷. Tot i que no es troba indicat explícitament, Acanthon estaria inserida en aquest nomus des del segle III a.C., i és molt probable que, tal com indiquen les titulatures de sacerdots de Semenu-Hor, la localitat hi podria estar vinculada durant tot el primer mil·lenni a.C.⁴⁸.

No obstant, malgrat la relació amb Memfis i la seva àrea d'influència, hem integrat l'estudi del nomus 21 de l'Alt Egipte en el present treball, ja que aquesta regió gaudeix de particularitats culturals específiques que la distingeixen de la metròpolis i l'àrea pròpiament memfita.

▪ Per finalitzar, **el nomus 22 de l'Alt Egipte** o *nomus del ganivet*⁴⁹ que se situava al nord-est essent la darrera província de l'Alt Egipte i actuant de frontera amb el Delta oriental. No tenim massa informació d'aquesta província, tot i que es coneix el nom de

⁴⁴SCHARFF, *Abusir el-Meleq*, p. 102 i Taf. 77.

⁴⁵ MONTET, *Géographie*, II, pp. 195-201; PM, IV, pp. 77-96; YOYOTTE, *RdE*, 13, pp. 71-105; YOYOTTE, *RdE*, 15, pp. 87-119.

⁴⁶ QUAEGBEUR, *LdÄ*, V, col. 841, s.v. Semen-Hor; YOYOTTE, *RdE*, 13, pp. 80-92.

⁴⁷ YOYOTTE, *RdE*, 15, pp. 87-119.

⁴⁸ YOYOTTE, *RdE*, 13, pp. 74-75 i 98 (D); fig. 5.

⁴⁹ MONTET, *Géographie*, II, pp. 202-205; PM, IV, pp. 75-76.

la seva capital, Tep-ihu (*Tp-ihw*)⁵⁰, que era una ciutat d'Hathor que els grecs van identificar amb Afrodita. Aquesta deessa va proporcionar el nom a la capital del període grecoromà, Afrodítòpolis, així com a tota la província, l'Afrodítopolita⁵¹. No es conserven restes de la ciutat, de la que se'n desconeix l'emplaçament tot i que, probablement, s'ubicava on avui es troba Atfih.

2.3- CONTEXT RELIGIÓS

La civilització egípcia va mantenir al llarg de la seva història les tradicions religioses locals, probablement d'herència predinàstica, i aquest fet va provocar la coexistència entre diverses concepcions religioses que, no obstant, pels antics egipcis no eren excloents. Malgrat l'existència de teologies o divinitats dinàstiques que van adquirir un rol preponderant en alguns períodes, a Egipte no existia una religió oficial clarament unificada en tot el territori⁵². Per aquest motiu, tot i el predomini general de la tradició heliopolitana, a partir de l'Imperi Nou es van desenvolupar diferents concepcions teològiques que van assolir més o menys importància en determinades èpoques depenent de la rellevància que prengueren les dinasties regnants o els cultes i clergats d'algunes divinitats. Especialment a partir de la Baixa Època es pot observar com, tot i la voluntat de juxtaposar una religió oficial establerta per les elits dominants, ressalten les particularitats religioses locals de cada territori.

Un altre fenomen constatable en totes les èpoques però que es desenvolupa significativament en època tardana és el sincretisme entre divinitats, que provocà l'assimilació entre déus que tenien un aspecte comú que els aproximava. Normalment, es sincretitzaven les divinitats que, sota diferents formes, personificaven un mateix

⁵⁰ VANDIER, *Papyrus Jumilhac*, pp. 71-72.

⁵¹ Per l'estudi topogràfic d'aquesta província, cf. BOTTIGELLI, *Aegyptus*, XXI, pp. 51-54.

⁵² Segons BICKEL, existia una concepció cosmogònica homogènia elaborada per l'elit sacerdotal heliopolitana, que va evolucionar només a partir de l'Imperi Nou: BICKEL, *La cosmogonie*, pp. 285-306. És possible que originàriament i fins a l'Imperi Nou hi hagués una certa unitat en les concepcions cosmogòniques i religioses, però creiem que és innegable la rellevància que mantenen sempre les divinitats locals a cada regió, independentment dels sistemes teològics i cosmogònics que imperen.

concepte, i es podien venerar en els temples associades o com una entitat única⁵³. Gràcies a aquest fet, es produïa una ampliació de les propietats de la divinitat, que podia adquirir les qualitats de l'altre déu, encara que l'atribut més rellevant era el que compartien ambdues divinitats. Per aquest motiu, alguns déus acumulaven epítets diversos que també eren intercanviables entre algunes divinitats⁵⁴.

Durant la Baixa Època, a banda dels déus locals es documenten també les divinitats de caràcter nacional, entre les quals destaquen la triada tebana i especialment l'osiríaca, que sobretot a partir de finals del Tercer Període Intermediari i fins el període grecoromà, adoptà un rol preponderant gràcies a la difusió del culte d'Osiris i els rituals relacionats amb la resurrecció d'aquest déu. D'altra banda, a partir de l'època saïta es documenta una divinitat dinàstica: Neit. Amb l'accés al tron de la dinastia XXVI que establí la capital a Sais, la deessa local de la ciutat va esdevenir una de les principals d'Egipte. Neit es venerava essencialment a Sais, que era el seu principal lloc de culte ja des de la dinastia I⁵⁵ i on el clergat de la deessa era especialment nombrós⁵⁶. No obstant, hi havia altres centres de culte rellevants⁵⁷, com el nomus 4 del Baix Egipte, a més de Memfis, el Fayum, Medenu i Esna⁵⁸, que fou el segon indret de culte més important de la deessa, venerada a la localitat des d'època saïta però amb especial rellevància durant l'època grecoromana. Existiren igualment centres secundaris consagrats a la deessa, com Semneh, Kom Ombo, Tebes i Abidos, a més de localitats on el culte de la qual fou esporàdic durant les dinasties XXVI i XXX: Hardai, Hieracòmpolis, Hermòpolis Parva, Xoïs, Atribis, Behbeit El-Hagar, Mendes, Qafr el-Deir, Tell el-Farain, Terraneh-Mefry, Saft el-Hennen o Serebit el-Kahdim. A Oxirrinc, Neit formà part del panteó del Perkhéf com a mínim des de la dinastia macedònica i, sincretitzada amb Tueris i

⁵³ DUNAND, *Isis*, p. 25: reflexió que l'autor concreta per Isis, però que podem aplicar en general a tots els cultes.

⁵⁴ HORNUNG, *Les dieux*, p. 78.

⁵⁵ EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 31-39.

⁵⁶ És rellevant la recopilació de fonts efectuada per EL-SAYED, *La déesse Neith*, II, pp. 428-444 (dignataris originaris de Sais: doc. 490a-567); pp. 444-449 (dignataris que procedeixen d'altres regions però han exercit a Sais o duen títols relacionats amb Neit: doc. 568-593b).

⁵⁷ Per la distribució dels emplaçaments de culte de Neit fora de Sais, cf. EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 39-48.

⁵⁸ Només a Memfis i al Fayum es documenten títols sacerdotals de Neit durant la dinastia XXVI. Des de l'Imperi Antic es venerava Neit a Memfis, mentre que al Fayum se'n desconeix l'origen, tot i que el culte de Neit es documenta a partir d'època saïta i sobretot durant el període ptolemaic. En aquesta regió el seu culte està íntimament lligat amb el de Sobek, que es considera el seu fill: cf. EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 39-42 i 101-105; ZECCHI, *Geografia*, pp. 76-78; ZECCHI, *Prosopografia*, pp. 104-105.

assimilant-se a Atena, el seu culte fou ben present a la ciutat durant l'època grecoromana⁵⁹.

Els rols de Neit foren diversos i van sorgir i variar d'importància a través de la història egípcia. En els Textos de les Piràmides ja localitzem a Neit com a deessa funerària que vetlla Osiris junt amb Isis, Neftis i Selquis⁶⁰ –deesses amb les quals actua posteriorment com a protectora dels sarcòfags o dels vasos canops-. Aquest rol podria vincular-se amb una altra de les funcions de Neit, considerada la patrona dels teixits a partir dels quals s'efectuaven les benes de la mòmia que protegien el difunt⁶¹. Durant la Baixa Època, Neit es vinculà amb Isis, a la qual també es va atribuir aquest rol, i probablement la relació de Neit com a protectora d'Osiris a través dels teixits d'embalsament hauria produït l'assimilació entre ambdues divinitats. En paral·lel, destaquem un altre parell d'aspectes de la deessa, que era considerada principalment com a una divinitat guerrera⁶² -la qual, com ja hem indicat, els grecs assimilaren a Atena-. Per aquest motiu, Neit es representava generalment portant com a atributs l'arc, les fletxes o l'escut, i sota aquest aspecte s'associava a les deesses lleones ferotges com Sacmis, Bastis o Menhit⁶³. Aquesta característica va provocar que fos una divinitat protectora de la monarquia⁶⁴, i de fet, també se l'identifica perquè habitualment ostenta la Corona Roja, símbol de la reialesa del Baix Egipte⁶⁵. Puntualment, durant les dinasties XVIII, XXI i XXII, es representà amb la corona blanca i només durant l'època saïta i ptolemaica, la grafia de Neit es pot identificar amb la doble corona⁶⁶.

Com a protectora de la monarquia, es sincretitzà amb les deesses que compartien el mateix rol, és a dir, Neit-Uadjet, la corona roja ferma, o Neit-Nekhbet la misteriosa, senyora de l'Alt Egipte⁶⁷. També gràcies a la funció de protectora, durant la Baixa Època, Neit es troba representada en esteles de caràcter màgic, estàtues o figuretes de

⁵⁹ QUAEGEBEUR, CLARYSSE, VAN MAELE, *ZPE*, 60, pp. 217-232.

⁶⁰ EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 132-135.

⁶¹ EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 76-80

⁶² EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 72-76.

⁶³ EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 135-137.

⁶⁴ EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 71-72; 92-99.

⁶⁵ Els aspectes iconogràfics de Neit són variables i van indubtablement relacionats amb els rols que s'atribueixen a la deessa: per les característiques d'època saïta, cf. EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, p. 6.

⁶⁶ És interessant observar que les formes gràfiques del nom de Neit, variables segons els períodes, mantenen un paral·lelisme amb la iconografia i els atributs de la divinitat. Respecte aquest aspecte en l'època saïta, cf. EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 15[7]-20. Es pot observar com el nom *Nt* va seguit d'un determinatiu variable –com la corona roja, l'escut travessat per dues fletxes, etc...- que identifica la deessa.

⁶⁷ EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 138-139.

bronze de particulars que la utilitzaven com a divinitat profilàctica⁶⁸. D'altra banda, el darrer aspecte a considerar és el que adopta a partir de l'Imperi Nou, com a deessa primordial. Neit, sincretitzada amb la vaca celeste Metier serà considerada una demiurga⁶⁹, i sota el rol de deessa mare, es sincretitzà també amb deesses maternes com Isis, Mut, Hathor i Nut. Aquestes dues darreres divinitats eren també una forma de la vaca creadora Metier⁷⁰, i amb les quals es podia assimilar sota l'aspecte de deessa de l'arbre, divinitat alada protectora dels sarcòfags o Senyora del cel⁷¹. Per finalitzar, Neit també era una divinitat solar que fou considerada el sol femení, Rayt, i es vinculà com a filla o mare de Re amb Nebet-Hetepet o Hathor⁷².

La gran difusió del culte de Neit a partir de la dinastia XXVI s'ha d'entendre principalment per la funció que ocupava com a protectora de la monarquia. Durant el període saïta, Neit fou patrocinada com a divinitat de caràcter nacional, però no va obtenir massa recolzament en les creences populars. És interessant observar com, durant la Baixa època i principalment en època saïta i persa, la difusió i rellevància de la deessa és fa patent en l'onomàstica, que documenta la devoció privada a Neit gràcies al testimoni dels noms de la família reial saïta, que sovint foren copiats per nombrosos particulars⁷³, probablement partidaris de la dinastia. D'altra banda, l'alt clergat de Neit va estar ocupat per membres de famílies pertanyents a la cort o vinculats amb la reialesa saïta, que recompensava amb titulatures d'alts càrrecs sacerdotals de Neit a les famílies afins a la seva política.

La dinastia saïta fou favorable a una entesa amb el clergat, que finançà gràcies a les donacions de propietats als temples. Especialment en aquest període, durant els regnats dels faraons Nectàneb I i II, i dels reis macedònics, es constaten també nombroses intervencions en els temples d'arreu d'Egipte, malgrat que a l'àrea estudiada no són abundants⁷⁴. A partir dels testimonis arqueològics, destaquem els treballs realitzats al temple d'Heracleòpolis Magna durant les dinasties XVIII-XXX, així com els del temple de Ptah-Sòcares-Osiris a Abusir el-Meleq durant l'època de Nectàneb II. Sota el regnat del darrer faraó egipci es va intervenir al temple d'Amon del Hiba, reconstruït també a principis de la dinastia saïta. A Oxirrinc, durant el regnat

⁶⁸ Per la recopilació de documentació referent a Neit durant la Baixa Època, cf. EL-SAYED, *La déesse Neith*, II, pp. 457-510.

⁶⁹ EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 51-65.

⁷⁰ NAGUIB, *Le clergé féminin*, pp. 68; 207.

⁷¹ BILLING, *Nut*, pp. 197-198; 301; 303-304; EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 69-70.

⁷² EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 106-111.

⁷³ EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 183-190.

⁷⁴ ARNOLD, *Temples*, pp. 63-92 i 317-320.

d'Alexandre IV de Macedònia, es constata la intervenció -com a mínim en la decoració- del temple osiríac del Per-khef, testimoniada ja en època saïta gràcies a les fonts escrites. Per últim, convé esmentar les tasques d'edificació i reconstrucció dutes a terme a Hermòpolis Magna, abundants especialment entre la dinastia XXX i l'època macedònica; probablement, algunes de les quals foren promocionades per Petosiris. A Tuna el-Guebel, convé destacar les intervencions efectuades durant tota la Baixa època i el període macedònic tant en els recintes de culte dels animals divins de Tot com en la seva necròpolis subterrània⁷⁵.

No podem oblidar d'esmentar que els oasis occidentals es trobaven associats amb l'àrea estudiada, i les intervencions d'àmbit cultural que s'hi realitzaren evidencien la revifalla que es va produir en aquests territoris durant la Baixa Època. L'exemple més destacable és el del temple d'Hibis a Kharga, tot i que per l'àrea que ens interessa destaquem les diverses construccions realitzades a l'oasi de Bahariya, com el temple del Qasr de l'època d'Àpries, el d'Ain el-Muftella, del regnat d'Amasis, o el de Qasr Allam, de l'època d'Alexandre Magne⁷⁶.

No obstant, la religiositat de caràcter estatal i els cultes oficials es desenvoluparen paral·lelament a les creences religioses del poble egipci. Durant la Baixa Època i el període grecoromà, es produí un distanciament important entre la religió oficial i la popular. Mentre la primera s'aïllà en un món tancat, ritualista i misteriós en el que s'observen diverses elaboracions teològiques i complexes associacions entre divinitats, el poble cercà altres vies per desenvolupar una religiositat al marge de les esferes oficials i més pròxima als seus interessos.

Durant aquest període s'observa un augment de l'interès pels genis domèstics o les divinitats caràcter familiar, com Bes o Tueris, que es consideraven protectors de la maternitat, la llar o la infància. Igualment es detecta l'emergència de formes més senzilles de religiositat popular que s'apartaven de les complexes litúrgies d'àmbit oficial. La manifestació de la pietat personal característica de la societat de la Baixa Època es fa fàcilment visible a partir de l'ús de recursos de caràcter màgic, especialment els amulets amb funcions profilàctiques, que generalment representaven divinitats amb

⁷⁵ Cf. *supra*, 2.2 (nomus 15 de l'Alt Egipte); *infra*, 4.2.4.

⁷⁶ FAKHRY, *Bahria Oasis*, I, p. 150-171, i pl. 42-62 (temple d'Ain el-Muftella); vol. II, pp. 1-8 (temple de Qasr), i pp. 41-47 (temple d'Alexandre Magne); HAWASS, *La valle delle mummie*, pp. 192-194 (temple d'Ain el-Muftella) i pp. 195-199 (temple d'Alexandre Magne); LABRIQUE, *BIFAO*, 104, pp. 327-357 (decoració de la capella n° 1 d'Ain el-Muftella).

propietats benefactores⁷⁷. Convé remarcar que la màgia formava part tant de la religiositat popular com dels rituals del temple⁷⁸. En aquest darrer cas, eren els sacerdots que s'ocupaven de l'ús de la màgia que s'emprava, segons s'apliqués, tant en l'àmbit oficial com en el privat. Els temples eren centres en els quals s'exercia la màgia que, formant part del ritus, no estava deslligada de la religió. Els sacerdots la practicaven, encarregant-se també de l'aprenentatge, la recopilació, la redacció i la conservació de fórmules i ritus màgics en les cases de la vida (*pr-nh*), que depenien dels temples⁷⁹.

D'altra banda, durant el primer mil·lenni, va aparèixer un nou concepte de devoció personal, en el que els personatges influents manifestaven la devoció al déu erigint les seves estàtues a les zones accessibles dels temples; gràcies a aquestes estàtues, que habitualment durant el període al qual ens referim són naòfores, alguns prohoms es beneficiaven dels rituals periòdics⁸⁰.

Per finalitzar, no podem deixar d'esmentar que una de les característiques més destacables de la religió egípcia a partir de la Baixa Època fou el culte als animals. Els déus podien adoptar total o parcialment una forma animal, i per aquesta raó, es considerava que l'esperit del déu penetrava i residia tant en el cos de la seva forma animal com en l'estàtua de culte. Gràcies a la rellevància donada a les formes animals, les divinitats es van fer més materials que quan l'esperit diví residia únicament a l'estàtua de culte, malgrat que els animals només eren la manifestació del déu, i no pas la pròpia divinitat⁸¹.

⁷⁷ VANDIER, *La religion*, pp. 207-212.

⁷⁸ VANDIER, *La religion*, pp. 193-201. Per les qüestions referents a la pràctica de la màgia a Egipte, existeixen nombrosos estudis entre els quals destaquem els col·loquis de Milà (1985) i Paris (2000), publicats respectivament a: ROCCATI (a cura di), *La magia in Egitto*; KOENIG, (ed.), *La magie en Égypte*.

⁷⁹ GARDINER, *JEA*, 24, pp. 149-175; HABACHI, GHALIOUNGUI, *CdE*, XLVI, n° 91, pp. 59-71.

⁸⁰ DAVID, *Religión*, pp. 277-278. Per altres referències de la pietat personal, cf. KRUCHTEN, *BSEG*, 21, pp. 31-37.

⁸¹ DAVID, *Religión*, pp. 278-283; VANDIER, *La religion*, pp. 212-213. Per referències concretes sobre la inhumació d'animals durant la Baixa Època, i especialment a partir de la dinastia XXX, cf. la síntesis de CHARRON, *RdE* 41, pp. 209-213; CHARRON, *Égypte*, 23, pp. 9-14 i 20.

2.4- EL SACERDOCI EGIPCI

El present treball està enfocat en l'estudi específic dels sacerdocis i cultes del nord de l'Egipte Mitjà durant la Baixa Època, però és evident que aquest àmbit de recerca no es pot desvincular de la resta d'Egipte. Per aquest motiu, abans d'iniciar l'anàlisi de les particularitats dels sacerdocis d'unes determinades regions i cultes, hem considerat convenient exposar de manera introductòria les característiques del clergat a l'Antic Egipte, tot i que no es tracti d'un grup clarament unificat. Prenent com a referència alguns dels estudis més significatius del sacerdoci egipci⁸², presentem en aquest apartat diversos aspectes que permeten contextualitzar la temàtica estudiada: la tipologia de fonts, la funció del sacerdoci, el sistema organitzatiu, les peculiaritats de les titulatures religioses i l'estatus del clergat a l'interior de la societat egípcia.

2.4.1- CARACTERÍSTIQUES DE LES FONTS

La informació que proporcionen les fonts egípcies és limitada, tot i que la documentació que fa referència al sacerdoci és abundant. Fonamentalment procedeix d'inscripcions escrites en estàtues, esteles, tombes, sarcòfags i altres objectes d'àmbit funerari, com vasos canops o uixebtis, i en les quals es formulen llistats de titulatures sacerdotals que permeten interpretar algunes funcions religioses així com l'estructura del sistema organitzatiu clerical. No obstant, pràcticament no hi ha fonts que vagin més enllà del *cursus honorum* dels personatges i, a partir de les fonts egípcies, difícilment podem interpretar la totalitat d'aspectes relacionats amb el sacerdoci egipci.

Majoritàriament, les fonts són escrites però també es documenten representacions iconogràfiques de sacerdots egipcis. No obstant, al contrari del que es podria pensar, les imatges de sacerdots en els temples no són abundants. Normalment es representen en processó, duent ofrenes o, sobretot, desplaçant una divinitat col·locada a l'interior del

⁸² Per manuals de caire general, cf. ARAÚJO, *O Clero*; CASTEL, *Los sacerdotes*; i especialment, SAUNERON, *Les prêtres*. Per alguns estudis de clergats concrets (excloent articles): cf. GAUTHIER, *Le personnel*; KEES, *Das Priestertum*; LECLANT, *Enquêtes sur les sacerdoces*; LEFEBVRE, *Histoire des grands prêtres*; MAYSTRE, *Les grands prêtres*; NAGUIB, *Le clergé féminin*; OTTO, *Priester und Tempel*; VITTMANN, *Priester und Beamte*; ZECCHI, *Prosopografia*.

naos la barca sagrada⁸³. No obstant, desconeixem la representació de sacerdots que oficien el culte de la divinitat perquè teòricament aquest era el rol que exercia el faraó. Per aquest motiu, en els relleus en els que s'il·lustra el desenvolupament dels rituals de culte, sempre es representa el monarca com a oficiant de les cerimònies. Aquest també és el cas de les representacions en els temples funeraris o tombes reials, on figura el faraó successor oficiant els funerals. Excepcionalment però, en l'àmbit funerari privat, concretament en diverses tombes de particulars així com en papirs que contenen el Llibre dels Morts, es poden observar representacions de sacerdots funeraris acomplint els rituals als difunts.

A part d'aquestes fonts iconogràfiques, i a excepció d'algunes estàtues i esteles, estranyament es documenten personatges que s'identifiquen com a sacerdots a partir de les característiques iconogràfiques. Deixant de banda els que es representen participant en cerimònies funeràries o de culte, els sacerdots no es diferencien de la resta d'egipcis i habitualment, com en el cas de les estàtues que incloem en el nostre estudi, adopten una imatge idealitzada seguint els cànons egipcis però sense distingir-se iconogràficament com a sacerdots, que únicament s'identifiquen com a tals a partir de les inscripcions.

Del període i territoris estudiats, desconeixem l'existència de representacions de sacerdots que es distingeixin a partir de la iconografia, exceptuant la imatge de Teos, fill de Petosiris, que figura com a sacerdot-setem en un dels relleus de la tomba que va fer construir el seu pare a Tuna el-Guebel. En el mur est de la capella de la tomba⁸⁴, es pot observar com Teos està realitzant una libació que formava part del conjunt de rituals funeraris efectuats a la mòmia del seu avi Sixu. Teos s'identifica iconogràficament com a sacerdot funerari perquè vesteix amb una pell de felí⁸⁵ que li penja de l'espatlla. Aquest tret és característic de l'abillament dels alts càrrecs sacerdotals i dels oficiants funeraris⁸⁶, tot i que d'aquests últims es diferencia el sacerdot *iunmutef*, que portava la

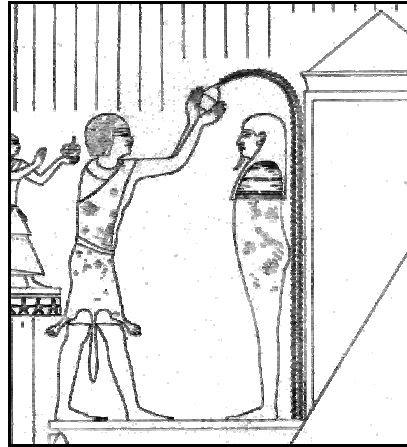
⁸³ Destaquem un exemple excepcional d'aquest tipus de representació que, no obstant, es localitza en un papir procedent de Tebes (P. Brooklyn 47.218.3) en el qual s'il·lustra una petició oracular efectuada l'any 14 del regnat de Psamètic I durant una processó d'Amon-Re: PARKER, *A Saite Oracle Papyrus*, pl. 1.

⁸⁴ LEFEBVRE, *Petosiris*, III, pl. XXVIII, XXXII.

⁸⁵ Sovint no s'identifica amb claredat, però podria tractar-se tant d'una pell de lleopard com de guepard o de pantera.

⁸⁶ Entre els nombrosos exemples que podríem citar, destaquem els relleus procedents de la tomba de Montuemhat a l'Assassif (nº 34). De magnífica factura, alguns fragments es conserven actualment al Museu de Cleveland. En ells es poden observar diversos sacerdots dels quals només s'identifica iconogràficament un sacerdot-*sem* gràcies a la pell de felí que vesteix: BERMAN, *The Cleveland Museum*, p. 402 (nº 301); cf. també p. 399 (nº 298); p. 403 (nº 302).

pell del felí amb forma de vestit amb mànigues, i no com si fos una capa. És probable també que alguns sacerdots funeraris s'haguessin distingit per utilitzar màscares amb l'efigie d'Anubis, personificant aquesta divinitat en els rituals funeraris⁸⁷.

**Fig. 1- Teos efectuant una libació a la mòmia de Sixu.
Mur est de la capella de la tomba de Petosiris.**

No obstant, com ja hem indicat, no disposem d'aquest tipus de documentació per l'època i províncies que estudiem, i les fonts que hem utilitzat en el nostre treball són exclusivament textuales. Essencialment, consisteixen en inscripcions gravades en estàtues o esteles votives que presenten una fórmula d'ofrena o petició a la divinitat, el *cursus honorum* i el nom del personatge, seguit de les referències familiars. També són nombroses les inscripcions localitzades en altres materials majoritàriament de caràcter funerari –sobretot sarcòfags, vasos canops i uixebtis-.

D'altra banda, part de la documentació procedeix de textos escrits principalment en papirs. Aquest tipus de fonts poden ser de caràcter religiós, administratiu –en general, contractes de compra/venda-, i literari⁸⁸. Tot i que els textos literaris no són massa freqüents, en el P. Rylands, IX⁸⁹, es conserva una narració excepcional, la història de Peteisis, redactada l'any 9 del regnat de Darius I. El relat se centra en les adversitats que pateix una família sacerdotal del Hiba que hauria viscut durant la

És interessant observar com el mateix Montuemhat, que a més de governador de Tebes era quart profeta d'Amon, també es representa a la seva tomba amb l'abillament d'alt càrrec sacerdotal, així com amb el de sacerdot-sem: BERMAN, *The Cleveland Museum*, pp. 395-398 (nº 295-296) i 405-406 (nº 304).

⁸⁷ Per un darrer estat de la qüestió sobre l'ús de les màscares en la litúrgia egípcia: DUQUESNE, *DE*, 51, pp. 5-31; cf. també SWEENEY, *GM*, 135, pp. 101-104; WOLINSKI, *DE*, 6, pp. 47-53; WOLINSKI, *Archaeology*, 40, pp. 22-29.

⁸⁸ DIELEMAN, *Priest*, pp. 222-238. Cf. també, un manual de temple a: QUACK, *Égypte*, 24, pp. 11-18.

⁸⁹ GRIFFITH, *Cat. Dem. P. Rylands*, vol. I-III; VITTMANN, *Dem. P. Rylands 9*, vol. I-II.

dinastia saïta i inicis de l'època persa, i és excepcional perquè introdueix nombroses referències en relació al sacerdoci que van més enllà dels habituals llistats de titulatures sacerdotals.

Tot i que amb característiques diferents, altres fonts que hem recopilat proporcionen excepcionalment informació bibliogràfica que complementa el *cursus honorum* dels personatges, com és el cas de les inscripcions procedents de la tomba de Petosiris [doc.15.26], o les gravades al monument de Somtustefnakht [doc.20.54]. No obstant, a part d'aquests casos comptats, les fonts egípcies estan exclusivament enfocades a proporcionar referències prosopogràfiques, i en general, la informació que se'n pot extreure és esquemàtica.

D'altra banda, hem d'afegir un tipus de fonts complementàries que són útils per l'anàlisi dels sacerdocis i cultes: la documentació escrita de caràcter oficial, procedent dels temples. Bàsicament ens referim a les enciclopèdies geogràfiques religioses que es conserven inscrites en els murs o també en papirs que s'haurien preservat en rotlles a les biblioteques dels temples⁹⁰. Tot i que la majoria són d'època grecoromana, normalment recullen la tradició faraònica i, malgrat no centrar-se únicament en el sacerdoci, poden proporcionar indicacions vinculades als cultes i sacerdocis dels nomus que estudiem. Igualment procedents dels temples grecoromans, ens han arribat textos normatius que prescriuen la conducta sacerdotal⁹¹. Aquest tipus d'inscripcions no donen una informació concreta dels càrrecs sacerdotals, sinó que excepcionalment reflecteixen la vessant més humana de l'alt clergat egipci, que deuria gaudir de la seva posició aprofitant-se dels béns del temple. Per aquest motiu, es deuria produir la necessitat de regular la manca de consciència religiosa i moral dels sacerdots establint un conjunt d'instruccions que recorden les confessions negatives i els textos morals de la tomba de Petosiris⁹².

Per finalitzar, convé destacar que una part important de la informació referent al sacerdoci egipci de la Baixa Època i el període ptolemaic ens la proporcionen alguns

⁹⁰ Per exemple, el papir geogràfic de Tanis (GRIFFITH, *The Geographical Papyrus*, pp. 21-25 i pl. IX-XV) o els papirs de Tebtunis (OSING, *Hierastische Papyri*, pp. 230-247; OSING, ROSATI, *Papyri ieroglifici*, pp. 19-54.)

⁹¹ Pel text normatiu d'Edfu: CHASSINAT, *Edfou*, III, 360-362; cf. (traducció) Similars al d'Edfu, també se'n localitzen als temples de Dandara, cf. ALLIOT, *Le culte d'Horus*, I, pp. 184-186. Per la traducció del text de Kom Ombo, cf. BRESCIANI, *Letteratura*, pp. 686-687.

⁹² LEFEBVRE, *ASAE*, 21, pp. 145-162.

autors clàssics que visitaren Egipte⁹³. Les seves descripcions són particularment interessants perquè ens aporten una perspectiva del sacerdoci diferent del punt de vista habitual que ofereixen les fonts egípcies. Hi ha diversos autors que parlen tant del clergat com de les pràctiques religioses dels egipcis i dels quals destaquem especialment Plutarc⁹⁴ i Heròdot. Aquest últim visità Egipte vers el 450 a.C., durant el període de la primera dominació persa, i el segon llibre de les seves *Històries* constitueix una de les millors fonts del clergat egipci durant l'època persa. Com Heròdot, la majoria d'autors expressen una certa admiració per la cultura i el clergat egipcis, tot i que a aquests es contraposa, per exemple, l'òptica romana de Juvenal que en la *Sàtira XV* ridiculitza els egipcis burlant-se de les seves creences religioses.

No obstant, generalment les referències que ofereixen els autors clàssics són valuoses perquè descriuen costums desconeguts i insòlits des del punt de vista grec i que no sempre trobem expressats en els documents egipcis. Les fonts clàssiques permeten completar les egípcies emplenant el buit d'informació que aquestes no ofereixen probablement perquè pels propis egipcis devia resultar òbvia i, d'altra banda, perquè el tipus de documentació egípcia que fa referència al sacerdoci no és de caràcter literari i pràcticament no existeixen descripcions del clergat. Per tant, convé tenir en compte els comentaris que es poden extreure de les fonts clàssiques perquè sovint són excepcionals. No obstant, ofereixen una versió interpretada des de la seva perspectiva i desconeixem fins a quin punt reflecteixen la realitat egípcia de manera fidedigne.

De les referències de les fonts clàssiques al sacerdoci egipci, destaquem les descripcions que fan esment a la importància de les limitacions alimentàries a les quals estaven subjectes⁹⁵ i a les estrictes normes de puresa, centrades especialment en la purificació del cos, que havia d'estar impol·lut. Per aquest motiu, estaven circumcidats i s'havien de purificar diàriament diverses vegades amb aigua; igualment per netedat, s'havien d'afaitar per eliminar totalment el pèl impur del cos, i es vestien exclusivament amb teixits de lli perquè no procedien del pèl animal⁹⁶. D'altra banda, són també rellevants els comentaris referents a l'accés al sacerdoci a través de la successió hereditària⁹⁷, i al rol i la posició elevada del clergat a l'interior de la societat egípcia⁹⁸.

⁹³ DIELEMAN, *Priest*, pp. 239-254.

⁹⁴ Per un anàlisi de les referències religioses que proporciona Plutarc, cf. HANI, *La religion égyptienne*.

⁹⁵ HERÒDOT, *Històries*, II, 37; PLUTARC, *De Iside et Osiride*, 5-8, 80.

⁹⁶ HERÒDOT, *Històries*, II, 36 i 37, 64; PLUTARC, *De Iside et Osiride*, 4, 79.

⁹⁷ HERÒDOT, *Històries*, II, 37.

⁹⁸ HERÒDOT, *Històries*, II, 38, 65, 90, 164, 168.

És igualment interessant observar que els autors grecoromans consideraven els temples egipcis com a centres de coneixement en els quals alguns savis grecs van entrar en contacte amb els sacerdots⁹⁹.

2.4.2- EL PAPER SACERDOTAL EN LA LITÚRGIA EGÍPCIA

Malgrat que ens referim al sacerdoci egipci, es retia culte a nombroses divinitats que tenien al servei de cadascuna d'elles un conjunt més o menys nombrós d'individus que configuraven el propi personal sacerdotal. Per tant, hi hauria sacerdocis diferenciats tot i que en aquest apartat només ens centrem en el rol global que caracteritza el clergat egipci. No obstant, com mencionarem més endavant, s'ha de considerar que el sacerdoci tampoc configurava un grup social homogeni i existien importants diferències tant entre l'alt i el baix clergat com entre els sacerdocis dels diversos cultes. D'altra banda, els personatges que ocupaven alts càrrecs religiosos podien exercir a la vegada, ocupacions seculares de caràcter administratiu, polític o militar; per tant, quan ens referim al sacerdoci egipci hem d'entendre que no es tracta d'un grup dedicat exclusivament a l'àmbit religiós.

A l'Antic Egipte, la religió era sempre present i residia en tots els àmbits; per aquest motiu, la mentalitat egípcia no concebia la separació, d'altra banda moderna, entre religió i estat. Tot i que en el període en el qual ens centrem es poden observar fenòmens religiosos de caràcter privat, la religió egípcia era per damunt de tot una religió oficial en la qual s'integraven gran diversitat de concepcions teològiques que no eren excloents. Essencialment, segons les creences egípcies, l'equilibri universal s'havia aconseguit gràcies a les divinitats, que havien ordenat el cosmos. Els mateixos déus eren els responsables de mantenir l'ordre establert que dictava el funcionament del món a partir de la repetició cíclica del elements còsmics, com la sortida i posta del sol, o la crescuda del Nil, la inundació i la retirada de les aigües. Preservar la seva estabilitat era fonamental, perquè si es trencava podia provocar la disfunció de l'univers; per aquesta

⁹⁹ PLUTARC, *De Iside et Osiride*, 9-10. Els sacerdots de Memfis, Tebes i Sais també van proporcionar a Heròdot la informació referent a la història egípcia: cf. OBSOMER, *Studies Quaegebeur*, II, pp. 1423-1430.

A partir del segle I d.C., les fonts clàssiques proporcionen una nova imatge d'Egipte, i introdueixen en la literatura grecoromana la figura exòtica del mag egipci, sovint considerat sacerdot. Per l'estudi d'aquesta qüestió i les referències dels autors clàssics, cf. DE SALVIA, *La magia in Egitto*, pp. 343-365.

raó, el faraó, successor dels déus, assegurava l'harmonia terrenal com a governador d'Egipte, però a la vegada, havia de preservar la Maat, garantint l'activitat divina i responsabilitzant-se dels cultes divins.

La monarquia egípcia es justificava teològicament a través de les creences religioses, i el faraó era considerat, com a fill dels déus, un personatge diví¹⁰⁰. Tot i que la idea de la divinitat del rei evolucionà al llarg de la història de l'Egipte faraònic, la teoria va persistir fins a l'època romana, i partint d'aquesta atribució, el faraó era el màxim representant del manteniment dels cultes a les divinitats, i teòricament l'únic intermediari entre els déus i els mortals. És probable que aquest fos el rol dels caps de clans d'èpoques predinàstiques, però a la pràctica, pel faraó era impossible aplicar aquesta tasca, que va haver de delegar als sacerdots que s'encarregaven d'exercir el culte en el seu lloc. Durant l'Imperi Antic, la designació sacerdotal s'hauria realitzat a partir de la voluntat reial però, progressivament, l'accés al sacerdoci s'anà diversificant. Com observarem posteriorment, tot i que els reis intentaren controlar l'accés a l'alt clergat, es constata que es podia accedir al sacerdoci a través de l'herència de càrrecs religiosos. En tot cas però, la funció dels sacerdots fou sempre la de substituir el faraó assegurant la pràctica dels cultes divins.

Els sacerdots egipcis constituïren una categoria particular de funcionaris especialitzats que garantien el desenvolupament dels rituals que es repetien immutablement cada dia de l'any, per mantenir els ritmes constants de la vida de les divinitats i conservar l'ordre universal tal i com es va originar. Com es pot intuir, els sacerdots no eren els dipositaris d'una veritat revelada per un déu, i la seva tasca no consistia ni en la prèdica ni en la difusió de creences religioses: les funcions del personal sacerdotal estaven centrades únicament en la pràctica dels rituals divins i la gestió dels temples, i malgrat que existeixen textos instructius anomenats *Alliçonaments*, aquests no tenen una finalitat teològica sinó moralitzant.

El personal sacerdotal estava estructurat en categories jeràrquiques amb diferents rols que comentarem en l'apartat següent; en tot cas, però, l'àmbit d'actuació de tots ells era evidentment el temple, que a Egipte es concebia com la casa del déu. La litúrgia egípcia consistia essencialment en servir a la divinitat, i els alts càrrecs sacerdotals, denominats *servidors dels déus*, oficiaven diàriament en els "palaus divins" els rituals

¹⁰⁰Respecte aquesta qüestió, DERCHAIN, *Le pouvoir et le sacré*, pp. 61-73; POSENER, *De la divinité du Pharaon*; VANDIER, *La religion*, pp. 130-146.

que en essència, reproduïen els actes que realitzaven habitualment els servidors als nobles egipcis (els despertaven, vestien, perfumaven i alimentaven). Per tant, no es realitzava una litúrgia oberta a un grup de creients sinó un conjunt de cerimònies destinades al servei de la divinitat. A l'interior dels temples, situats dins un recinte sagrat emmurallat que els aïllava de l'exterior, només hi accedien els sacerdots; com a cases de les divinitats, els temples mai van ser concebuts per acollir al conjunt de la població, que romania a l'exterior dels pilons. Superats aquests, els temples posseïen una zona pública en la qual accedien tot tipus de sacerdots; no obstant, a partir de la sala hipòstila, es penetrava en un espai reservat en el qual únicament podien accedir els iniciats: només el rei, el visir, o en la seva substitució, els alts càrrecs sacerdotals, podien arribar al santuari en el qual, tancat a les fosques, se situava el naos que contenia l'estàtua de la divinitat¹⁰¹.

La litúrgia consistia en el desenvolupament d'uns rituals dirigits a les estàtues de culte que s'efectuaven diàriament a tots els temples d'Egipte, encara que la grandesa de les cerimònies depenia de la importància de la divinitat i el seu temple¹⁰². Els rituals de culte diví estaven formats per un conjunt de ritus composts per una seqüència d'accions i fórmules recitades, que es repetien invariablement en determinats moments del dia¹⁰³.

Els rituals de culte diari¹⁰⁴ s'efectuaven al matí, moment en el qual es duïa a terme la cerimònia completa. Durant el dia, es repetien els serveis del migdia i el del vespre, però eren menys solemnes que al matí i probablement el santuari restava tancat i les cerimònies se celebraven en capelles laterals. Un dels elements fonamentals de la

¹⁰¹ KRUCHTEN, *Les annales des prêtres*, p. 176; KRUCHTEN, *BSEG*, 21, pp. 32-33.

¹⁰² Es documenten diversos noms de rituals que es conservaven escrits en les biblioteques dels temples. A les referències bibliogràfiques que recull ASSMANN, *Images et rites*, p. 126 (nota 2), afegim: OSING, *Hieratische Papyri*, pp. 19-23; OSING, *Le Décret de Memphis*, 127-140; THIERS, *BIFAO*, 104/2, pp. 553-572.

¹⁰³ Tant les paraules com els gestos procedien dels mites, dels quals es repetien els moments essencials. Cf. NAGUIB, *Le clergé féminin*, p. 27: 1.1.2.

¹⁰⁴ DAUMAS, *La civilización*, pp. 281-311; SAUNERON, *Les prêtres*, pp. 81-97; VANDIER, *La religion*, pp. 164-167.

No es conserva cap llista completa del tot el conjunt de ritus que composaven els rituals de culte diví quotidià, però el P. Berlín n°3055 de la dinastia XXII resumeix un total de 66 cerimonials que se celebraven per Amon de Karnak. Alguns temples conserven escenes murals acompanyades d'inscripcions que representen alguns del rituals, però no se n'ha conservat cap versió íntegra. La més completa, que conserva 29 episodis, es localitza en les capelles del santuari del temple d'Abidos de Seti I. Per l'anàlisi d'ambdós textos, cf. MORET, *Le rituel du culte divin*, pp. 1-246.

Per l'estudi del ritual de culte diví diari al temple d'Edfu: ALLIOT, *Le culte d'Horus*, I, pp. 1-195. Cf. també, el ritual diari de Soknebtynis, a: OSING, ROSATI, *Papyri ieroglifici*, pp. 101-128.

litúrgia egípcia era la purificació¹⁰⁵, que junt amb el rigor absolut de les pràctiques rituals i la regularitat de les ofrenes constituïen els factors imprescindibles per a complaure les divinitats. No es concebia l'exercici dels cultes sense haver pres les precaucions de puresa necessàries tant en els temples com en els sacerdots¹⁰⁶ i, per aquest motiu, abans d'iniciar les cerimònies, el personal sacerdotal s'havia de purificar i revestir amb els hàbits sacerdotals, encara que no tots entressin en contacte directe amb la divinitat.

Els rituals quotidians iniciaven amb unes cerimònies preliminars en les quals el conjunt de sacerdots de grau menor restava a l'exterior, mentre que l'oficiant avançava a través del temple purificant amb el fum de l'encens fins arribar al santuari del déu. Un cop a dins, el sacerdot trencava el segell i obria el pany de la porta del naos, pronunciant a la vegada fórmules rituals que al·ludien al mite d'Horus. Seguidament, desvelava la cara del déu i es prosternava davant l'estàtua recitant unes pregàries pietoses a les quals seguien els himnes d'adoració a la divinitat, que posteriorment untava amb ungüents i perfumava amb encens.

A partir d'aquest moment, l'oficiant entrava al naos recitant unes fórmules per apaivagar al déu en les quals manifestava la seva actitud protectora, i a continuació, abraçava l'estàtua per restituir-li el ka, a partir del qual el déu retornava al seu suport terrestre per regnar en el temple durant tot el dia; successivament, es realitzava l'ofrena de l'Udjat que simbolitzava l'ordre perdut que s'havia restituit i que constituïa un dels actes litúrgics més rellevants del ritual.

En acabat, probablement per realitzar simbòlicament els mateixos rituals en l'Alt i el Baix Egipte, es repetien les cerimònies duent a terme una segona obertura del naos. Es desconeix com s'efectuava el procés entre les primeres cerimònies i la segona obertura del naos; en tot cas, els rituals eren els mateixos però en la repetició, la cerimònia culminava amb l'ofrena Maat, que adoptava la mateixa significació que l'entrega de l'Ull d'Horus.

Una vegada s'havien conclòs els actes rituals més essencials de la celebració litúrgica, es procedia a l'ablució i abillament del déu. El primer acte consistia en establir contacte amb la divinitat, efectuant el gest de tocar l'estàtua amb la mà. Seguidament

¹⁰⁵ La purificació comportava també la protecció de qualsevol tipus de malefics. Per exemple, en els temples ptolemaics es testimonien fórmules de purificació de les ofrenes que evitaven l'enverinament màgic a través de recitacions malèfiques: GOYON, *CdE*, XLV, pp. 267-281.

¹⁰⁶ DIELEMAN, *Priest*, pp. 211-218; SAUNERON, *Les prêtres*, pp. 41-49.

s'extreia l'estàtua del naos i es purificava un parell de cops amb l'aigua i una amb encens; es vestia l'estàtua divina amb lli, se li oferien quatre peces de teixit, i se li col·locaven les joies i atributs, tot i que és probable que el canvi de vestimenta i adornaments no es realitzessin diàriament, sinó únicament durant les cerimònies solemnes.

Per completar el culte, un cop retornada l'estàtua dins el naos, l'oficiant escampava sorra davant de la divinitat i li presentava cinc grans de natró. Concloent, realitzava les darreres purificacions de l'estàtua amb aigua i encens, i finalitzava el ritual tancant la porta del naos i segellant el pany. Per retirar-se del santuari, el sacerdot caminava cap enrere de cara a l'estàtua i esborrava les petjades del terra¹⁰⁷.

D'altra banda, a part dels rituals quotidians, cada divinitat tenia un calendari propi de festivitats religioses que comportaven la celebració de cerimònies solemnes específiques de cada temple¹⁰⁸. En el desenvolupament de les festivitats, es podien efectuar les sortides del déu, que s'extreia del temple en processó tot i que l'estàtua no era directament visible perquè s'amagava a l'interior d'un tabernacle de fusta col·locat en la barca sagrada que els sacerdots de grau inferior mantenien sobre les espatlles. En les processons religioses, l'estàtua divina desfilava pels carrers de la ciutat i d'aquesta manera, s'aproximava la divinitat local al poble comú. En alguns casos, per qüestions mitològiques o vincles entre divinitats, podia desplaçar-se en altres temples, fins i tot d'altres localitats. Durant aquestes sortides processionals, el poble acompanyava els desplaçaments i durant les aturades, diversos documents testimonien que es podia aprofitar l'ocasió per efectuar consultes oraculars als déus¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Segons HEIDEN, no hi ha proves que certifiquin el contacte real entre els sacerdots i l'estàtua de culte. Per exemple, en les escenes en les quals es representen els rituals del culte diari, només es documenta al faraó en contacte amb la divinitat. Segons l'opinió de l'autora, gran part dels rituals efectuats pels sacerdots a l'estàtua de culte serien de caràcter simbòlic, ja que únicament podrien dur a terme un conjunt d'accions en les que com a màxim, accedirien a veure la divinitat: HEIDEN, *VIII ICE*, pp. 308-315.

¹⁰⁸ Destaquem l'estudi de les festivitats religioses del temple d'Edfu, cf. ALLIOT, *Le culte d'Horus*, I, pp. 197-433; II, pp. 441-822.

¹⁰⁹ No és la única forma de petició oracular, però està ben testimoniada: SAUNERON, *Les prêtres*, pp. 103-104. Per alguns exemples, cf. BLACKMAN, *JEA*, 11, pp. 249-255; KRUCHTEN, *Le grand texte oraculaire*; PARKER, *A Saite Oracle Papyrus*.

2.4.3- ORGANITZACIÓ SACERDOTAL

Com ja hem indicat anteriorment, el clergat egipci no estava compost per un grup homogeni i les diferències eren patents entre els sacerdocis dels múltiples cultes. Tenint en consideració les desigualtats, hi havia però una estructura organitzativa generalitzada per a tots els cultes que distribuïa els funcionaris religiosos en diverses categories que aproximadament es van mantenir durant tota la història faraònica. Existia certament una distinció entre l'alt i el baix clergat, tot i que la divisió entre ambdues jerarquies sacerdotals no sempre és òbvia, per l'existència d'alguns grups, com el dels sacerdots especialistes, que difícilment es poden vincular de manera palesa a un o altre estament sacerdotal.

Tal i com s'ha comentat també en l'apartat anterior, el cap suprem de tots els sacerdocis era el faraó, teòricament l'únic oficiant que podia entrar en contacte amb les divinitats. No obstant, per qüestions pràctiques, aquesta funció s'assignava a l'alt clergat de cada culte, que estava compost pels *hmw-ntr*¹¹⁰, *servidors del déu*, tot i que en aquest treball els designem *profetes* (*προφήται*), prenent la forma grega que s'usa convencionalment. D'entre ells, s'elegia un cap, el Summe Sacerdot o Primer Profeta (*hm-ntr tpy*), que en els temples més importants podia ser succeït per un segon, tercer i quart profeta¹¹¹.

Encapçalant la jerarquia sacerdotal, els profetes s'encarregaven de dirigir i efectuar els rituals de culte. Tenien la facultat de penetrar en el "Sant dels Sants" en el qual es desenvolupaven els rituals, després d'haver estat iniciats a partir de la "introducció"¹¹² en la part reservada del temple, exclosa als graus sacerdotals inferiors. La introducció sacerdotal representava el traspàs del món terrenal a l'univers diví i sagrat, i corresponia al passatge que havia de realitzar el sacerdot-pur per accedir a la categoria dels profetes.

No obstant, el títol que s'atribuïa més freqüentment a un sacerdot iniciat era el de *pare diví* (*it-ntr*). Aquest càrrec formava part de l'alta jerarquia sacerdotal, però se'n desconeixen les funcions. Tot i això, s'accedia a aquesta categoria a partir de la introducció d'un sacerdot-pur, i per tant, el pare diví tenia la potestat de penetrar en tots

¹¹⁰ ERMAN, GRAPOW, *Wb.*, III, pp. 88-89; JONES, *Index*, p. 503: n° 1885; PESTMAN, *Studia Papyrologica*, pp. 54 i 58.

¹¹¹ Per a la classificació general del personal del temple, cf. DE MEULENAERE, *LdÄ*, IV, col. 1097-1098, s.v. Priester(tum) (SpZt); SAUNERON, *Les prêtres*, pp. 57-79.

¹¹² En egipci, s'usa el verb *bs(i)*, introduir, que equivaldria a iniciar: KRUCHTEN, *Les annales des prêtres*, pp. 15 i 175-186; i KRUCHTEN, *BSEG*, 21, pp. 29 i 33.

els àmbits del temple, incloent els espais reservats als profetes¹¹³ als quals succeïa jeràrquicament. Segons Yoyotte¹¹⁴, en època tardana, aquest títol s’hauria aplicat a la totalitat de personatges que posseïen una funció sacerdotal. Potser en determinats casos efectivament deuria esdevenir un títol honorífic que indicava la pertinença a l’alt clergat; es pot observar, però, que en les “crides als sacerdots” que testimonien algunes inscripcions de la Baixa Època, els pares divins es consideren una categoria sacerdotal, mencionada darrera dels profetes i diferenciada de la resta de sacerdocis¹¹⁵.

Tal i com hem indicat, la divisió entre l’alt i el baix clergat no és evident i probablement, entre ambdós es podria situar el grup de sacerdots especialistes, que segons els casos, depenien d’un o altre estament sacerdotal. El col·lectiu d’*especialistes* era molt ampli i agrupava els sacerdots que duïen a terme funcions molt concretes. D’entre ells, destaquen els sacerdots-lectors, que eren els especialistes dels textos rituals i s’ocupaven de llegir els textos sagrats en veu alta en el decurs de les cerimònies, però també els escribes del llibre diví, els estolistes, els astrònoms o els astròlegs. En aquest grup, també es podrien incloure els cantants i músics sagrats, essencials per la litúrgia egípcia. Freqüentment, eren dones, que també podien exercir el sacerdoci¹¹⁶, tot i que representaven una minoria respecte al personal masculí. En general, s’ocupaven de sacerdocis especialitzats, principalment en la música, el cant i la dansa, malgrat que en alguns casos, com el de les Divines Adoradores, ocupaven càrrecs que pertanyien a les altes jerarquies sacerdotals.

D’altra banda, també entre l’alt i el baix clergat posicionaríem els *sacerdots “específics”*, particulars de cada temple, ja que el nom del càrrec sacerdotal i el seu rol estaven relacionats habitualment amb els mites o els atributs de les divinitats locals¹¹⁷. La seva ubicació en l’estructuració jeràrquica sacerdotal és però, ambigua: en alguns casos, els sacerdots específics eren alts dignataris sacerdotals¹¹⁸ mentre que en d’altres,

¹¹³ KRUCHTEN, *Les annales des prêtres*, pp. 17-19; KRUCHTEN, *BSEG*, 21, p. 33.

¹¹⁴ YOYOTTE, *BIFAO*, 54, p. 105.

¹¹⁵ Per alguns exemples d’època saïta, cf. EL-SAYED, *Le culte de Neith*, I, p. 167.

¹¹⁶ Malgrat que Heròdot manifesta que les dones egípcies no exercien el sacerdoci: HERÒDOT, *Històries*, II, 35. Cf. CASTEL, *Los sacerdotas*, pp. 251-298 (cap. XVIII: El clero femení); FISCHER, *LdÁ*, IV, col. 1100-1105, s.v. Priesterin. Per altres referències concretes de personal sacerdotal femení: EL-SAYED, *Le culte de Neith*, I, pp. 178-180 (sacerdotesses de Neit); FORGEAU, *BIFAO*, 84, pp. 167-168 (sacerdotesses d’Isis); LEFEBVRE, *Histoire des grands prêtres*, pp. 33-39; NAGUIB, *Le clergé féminin*, pp. 133-248 (sacerdotesses d’Amon).

¹¹⁷ YOYOTTE, *AEPHE*, 1971-1972, pp. 175-178.

¹¹⁸ Per exemple, és el cas del sacerdoci específic d’Hormerty a Farbaitos, “Gran combatent, Senyor del triomf”: cf. ZECCHI, *SEAP*, 16, pp. 32-38.

formaven part de la categoria de sacerdots-purs¹¹⁹. La problemàtica no està ben resolta, però probablement tant el rol com la jerarquia dels sacerdots específics depenien de les característiques i l'organització sacerdotal de cada culte local.

En canvi, el baix clergat generalment estava format pels *w^cbw*¹²⁰, *sacerdots-purs*, que formaven el grup d'individus més nombrós del temple. Tal com indica el seu nom, assistien en els rituals sota un estat de puresa, imprescindible per a qualsevol sacerdot, però teòricament no penetraven en el santuari perquè no havien estat iniciats; les seves funcions eren diverses i depenien de la importància del culte i les seves necessitats, tot i que en general deuriem actuar com a portadors d'objectes sagrats o d'auxiliars.

Els sacerdots s'agrupaven dins la seva classe sacerdotal, que en egipci s'anomenava *sa* i en grec, *φωλή*. El servei al temple era mensual i rotatiu, de manera que cada "tribu" o classe sacerdotal servia al temple un total de 3 mesos a l'any. Un cop acabat el període de servei diví, els sacerdots retornaven a la seves tasques seculares, i per tant, com es pot observar, no existia una separació rígida entre les activitats religioses i laiques. Hi havia doncs, 4 classes sacerdotals¹²¹ que es rellevaven periòdicament els torns diaris de culte als déus; cadascuna d'elles estava dirigida per un *cap sacerdotal* o *filarca*¹²² que encapçalava un determinat nombre de sacerdots, variable segons la rellevància de cada temple.

A banda del personal sacerdotal dedicat exclusivament a les funcions religioses, els temples posseïen un cos d'*auxiliars laics* format per treballadors del temple que exercien diverses tasques destinades al manteniment quotidià de la vida en el temple. Per sobre d'aquests auxiliars, hi havia el *personal administratiu* que s'ocupava de la gestió dels temples i els seu dominis. Depenent de la importància i les propietats del temple, aquest personal dedicat als aspectes materials era més o menys nombrós, i generalment, estava compost per intendants (de la tresoreria, del temple, dels sacerdots) o d'escribes i comptables, que podien ser laics. Les característiques de les propietats, normalment territorials, variaven segons la importància dels temples i eren molt diverses; la seva gestió resultava essencial perquè constituïa la base econòmica del clergat i els seus cultes. Tot i la retribució en rendes, els béns dels temples no eren personals dels sacerdots però eren administrats des dels temples, que generalment

¹¹⁹ Per exemple, els sacerdots específics de Dandara: cf. CAUVILLE, *RdE*, 43, pp. 195 (nota 1)-202.

¹²⁰ JONES, *Index*, p. 368: n° 1360.

¹²¹ Durant l'Imperi Antic i en època grecoromana, l'organització és diversa i es documenten cinc classes sacerdotals: QUAEGERBEUR, *LdÄ*, IV, col. 1098-1100, s.v. Priester(tum) (griech.-röm).

¹²² *ῥ3-n-s3*, literalment "Gran de la classe sacerdotal" tot i que usem "filarca" que procedeix de la denominació d'aquest càrrec en grec, *φύλαρχος*. Cf. LEFEBVRE, *ASAE*, 20, p. 53, nota 9.

gaudien d'un influent poder econòmic. El màxim responsable de les possessions del temple era el Primer profeta, tot i que existien càrrecs específics en la gestió administrativa, com els intendents o els caps de taxació. En una escala intermèdia, el control s'exercia a través de funcionaris de categoria mitjana i, sobre el terreny, inspectors locals i fins i tot forces de l'ordre que s'encarregaven de vigilar l'enregistrament dels béns dels dominis.

2.4.4- PARTICULARITATS DEL CLERGAT EGIPCI

Anteriorment hem fet esment al paper particular que desenvolupava el sacerdot egipci i al sistema organitzatiu del personal del temple; resten però, altres peculiaritats pròpies que distingien el sacerdoci egipci, com la possibilitat d'exercir diversos càrrecs, la vinculació amb les ocupacions seculares, la transmissió hereditària de les titulatures sacerdotals, i l'estatus social privilegiat.

- ***Pluralitat de càrrecs sacerdotals:***

Com es pot observar en el *cursus honorum* de molts personatges amb titulatures religioses, els sacerdots egipcis podien servir a una única divinitat -tot i que podien posseir un o més càrrecs al seu servei-, o bé, tenien la possibilitat de formar part del personal sacerdotal de diversos déus. En aquest cas, les divinitats podien ser venerades en un mateix temple o localitat, tot i que també es documenten personatges que exercien diversos càrrecs religiosos en diferents zones d'Egipte. Probablement, aquest fenomen es podia produir per dos motius. D'una banda, el sacerdoci específic d'un déu es podia incorporar en el personal sacerdotal d'una altra divinitat, participant en les litúrgies particulars d'altres temples amb els quals existien afinitats teològiques¹²³; també en festivitats especials, els sacerdots específics d'un culte local es podien desplaçar en un altre temple, actuant com a delegats de la seva divinitat. D'altra banda, és molt possible

¹²³ Això explicaria que es localitzi un sacerdoci específic del clergat heliopolità, *nb wn(y)*, “Senyor de la llum”, integrat en el personal de culte del temple de Dandara. Possiblement, era el delegat d'Heliòpolis a Dandara, ciutat on residia Hathor, la filla de Sol, que teòricament reproduïa la vila solar de Re: cf. CAUVILLE, *RdE*, 43, p. 200; YOYOTTE, *BIFAO*, 54, pp. 100-105. També al temple de Dandara, per les relacions existents entre Horus i Hathor, es documenten sacerdocis específics d'Edfu, cf. CAUVILLE, *RdE*, 43, p. 200.

Hi hauria altres casos, com per exemple el del sacerdoci *imy-is* vinculat amb el Gran Castell d'Heliòpolis. Tot i que normalment és un títol dels sacerdots de Xu i Tefnis a Tis i Sebennit, podria pertànyer al sacerdoci específic d'aquestes divinitats a Heliòpolis: cf. YOYOTTE, *BIFAO*, 54, p. 95.

que freqüentment no es dugués a terme una execució real de tots els càrrecs sacerdotals que molts personatges ostentaven, ja que es documenten titulatures heretades o de caràcter honorífic que, a la pràctica, no s'exercien¹²⁴.

▪ ***Combinació de càrrecs religiosos i civils:***

A la possibilitat que un mateix personatge exercís diversos càrrecs sacerdotals, s'ha d'afegir també que els sacerdots podien posseir titulatures de condició diversa, i a banda dels càrrecs religiosos, alguns exercien ocupacions civils de caràcter administratiu, polític o militar. Per tant, no tots els sacerdots actuaven exclusivament en l'àmbit religiós, i de fet, una part d'ells també s'ocupava de l'administració i gestió dels propis temples.

La religió oficial no es podia separar de la concepció de l'estat egipci, que reproduïa a escala social el model que representava el faraó. Aquest ostentava les més altes atribucions religioses, així com els màxims càrrecs legislatius o militars, però delegava l'exercici pràctic als funcionaris. D'aquesta manera, els sacerdots substituïen al faraó en les tasques litúrgiques de la mateixa manera que hi havia funcionaris de l'administració o de l'exèrcit, i com en el cas del monarca, les ocupacions podien agrupar-se en una mateixa persona perquè l'exercici de càrrecs religiosos i seculars no es considerava incompatible. Aquesta heterogeneïtat és especialment significativa, perquè provoca que sovint no es pugui distingir el clergat egipci com a un grup plenament diferenciat de la resta de la societat laica.

▪ ***Accés al sacerdoci:***

La successió hereditària en el sacerdoci egipci contemporani a la primera dominació persa fou constatada per Heròdot¹²⁵. Tot i que aquesta condició no fou obligatòria fins l'època grecoromana¹²⁶, el seu testimoni no deixa de ser significatiu perquè certifica que era una pràctica usual que està corroborada també a través de la documentació egípcia. Teòricament era el faraó qui designava els funcionaris sacerdotals, però tal com afirma Heròdot i segons la realitat que ofereixen les fonts, sovint es duia a terme la transmissió hereditària de càrrecs religiosos entre membres

¹²⁴ Cf. *infra*, 2.4.5.

¹²⁵ HERÓDOT, *Històries*, II, 37.

¹²⁶ A banda de pertànyer a una família sacerdotal, era necessari estar circumcidat i saber llegir el hieràtic: SAUNERON, *BIFAO*, 61, pp. 55-57. Cf. QUAEGBEUR, *State and temple*, p. 716.

d'una mateixa família i malgrat que d'una generació a una l'altra podia variar la funció sacerdotal, de vegades es desenvoluparen autèntiques dinasties sacerdotals. De fet, l'herència de titulatures religioses fou habitual perquè representava el manteniment d'un monopoli familiar que, gràcies a les funcions sacerdotals, s'apoderava especialment de rendes i privilegis econòmics.

L'accés al sacerdoci a través de la successió hereditària no estava establert legalment, però existia la tendència en convertir en hereditaris com a mínim els alts càrrecs sacerdotals, que sovint podien ser de caràcter honorífic. Tal i com es pot deduir de les referències que proporciona el P. Rylands IX¹²⁷, moralment es considerava que existia un principi hereditari que no tenia una base legal però que permetia que els fills poguessin succeir als seus pares en l'exercici de les seves funcions religioses. No obstant, encara que no era necessari *de facto*, legítimament hi havia d'haver una ratificació reial¹²⁸.

Per tant, existia una transmissió de càrrecs sacerdotals, encara que aquesta no era la condició indispensable per accedir al sacerdoci, que teòricament, s'assignava per part del faraó, tot i que els càrrecs també podien ser atorgats per part dels mateixos sacerdots, o es podien comprar. No obstant, l'accés a un càrrec sacerdotal, implícitament, havia de tenir la conformitat del faraó o en el seu lloc, dels governadors. D'altra banda, es desconeix com s'efectuava l'accés als càrrecs religiosos de rang inferior, malgrat que en aquest cas probablement només es requeria l'aprovació de les altes jerarquies sacerdotals¹²⁹.

▪ ***Estatus social privilegiat:***

En general, el sacerdoci egipci ocupava un estatus social elevat dins la societat. No obstant, com ja hem repetit anteriorment, el clergat no formava un grup social homogeni i existien per exemple, clares diferències entre els sacerdocis de les diverses localitats i cultes. Evidentment, el clergat dels grans temples d'Egipte, especialment de Sais, Tebes o Memfis, era en general més abundant, influent i ric que el personal sacerdotal dels temples secundaris o provincials. La categoria social dels profetes d'aquests temples no es podia comparar amb la de l'alt clergat dels principals temples egipcis, ja que existien fortes divergències entre el personal religiós dels diversos déus.

¹²⁷ Cf. *infra*, 4.5.1: g.

¹²⁸ TRIGGER *et alii*, *Historia*, p. 375.

¹²⁹ SAUNERON, *Prêtres*, pp. 49-55.

L'organització jeràrquica i l'especialització dels sacerdots disminuïa en els petits centres de culte, que disposaven d'un menor nombre de personal; la rellevància de l'alt clergat també era inferior, malgrat que a escala provincial, probablement, adoptava una posició social elevada dins el seu àmbit local.

D'altra banda, existia també una important diferenciació social entre els membres de l'alt i el baix clergat. Les fonts egípcies referents al sacerdoci proporcionen sobretot documentació de personatges que ocupaven alts càrrecs religiosos –ja que habitualment, el seu estatus social i econòmic els permetia disposar de certs materials i objectes que les categories sacerdotals inferiors no es podien concedir-. Els papirs administratius procedents dels arxius dels temples testimonien que un gran nombre d'arrendataris de les seves terres eren sacerdots-purs, que les adquirien a canvi de rendes però no com a treballadors en funcions del temple, sinó com a usufructuaris¹³⁰. Per tant, el baix clergat, així com els soldats de baix rang, no estaven supeditats únicament als treballs agrícoles per a subsistir, sinó que també eren remunerats com a funcionaris, però encara que gaudien de certs privilegis respecte a la resta del poble comú, pertanyien a un nivell social molt per sota de les altes jerarquies sacerdotals.

Com també hem indicat, s'evidencia la transmissió hereditària dels alts càrrecs religiosos entre els membres d'una mateixa família. L'ostentació d'un títol sacerdotal no comportava l'ús efectiu de la seva funció, sinó que principalment determinava un rang concret en la societat¹³¹. D'altra banda, els càrrecs sacerdotals anaven associats a la recepció de rendes, important font econòmica que generava la riquesa de les altes jerarquies sacerdotals que habitualment ja formaven part de les classes socials elevades. Heròdot¹³² ens parla de la posició privilegiada que ocupava el sacerdoci dins la societat egípcia d'època persa, tot i que podríem ampliar la seva percepció a tota la Baixa Època. L'historiador d'Halicarnàs especifica que els sacerdots, junt amb els guerrers, tenien el privilegi de posseir personalment 12 arures de terra lliures d'impostos. A aquests beneficis, també anota que estalviaven recursos propis perquè consumien una ració diària procedent dels aliments del temple¹³³. Tot i que els privilegis deuriem variar

¹³⁰ GASSE, *Données nouvelles administratives*, vol. I, pp. 69-70; 86-87; 117; 137-138.

¹³¹ NAGUIB, *Le clergé féminin*, pp. 187-188.

¹³² HERÒDOT, *Històries*, II, 164 i 168.

¹³³ HERÒDOT, *Històries*, II, 37.

en funció dels cultes i els graus jeràrquics, és evident que a Egipte els sacerdots van gaudir en general d'una posició privilegiada¹³⁴.

D'altra banda, s'ha de tenir en compte les destacables condicions econòmiques dels temples. La riquesa d'aquestes institucions no era individual dels sacerdots, tot i que se'n beneficiaven perquè s'ocupaven de la gestió de les propietats, essencialment territorials, arrendant-les a canvi del pagament anual d'un percentatge de la producció¹³⁵. Les rendes obtingudes s'emmagatzemaven i constituïen la base econòmica dels temples, que permetia retribuir als sacerdots i mantenir l'autonomia respecte la resta d'institucions. Les propietats del temple, cedides originàriament pel faraó, es podien incrementar a partir de les donacions reials¹³⁶. Teòricament, només els monarques realitzaven donacions però també existeixen esteles en les quals es testimonien donacions per part de particulars, majoritàriament d'època líbia, etiop i saïta¹³⁷. Tot i això, és probable que durant la dinastia XXVI, els particulars que havien rebut terres del rei, les haguessin hagut de restituir després d'un període de temps, sota la forma de donació a un temple. A partir de la dinastia XXX, també es documenten concessions privades per part de la noblesa local, encara que no es realitzen en forma de donacions, sinó a partir d'intervencions en la reconstrucció i restauració de temples¹³⁸.

En l'època que estudiem, les donacions reials¹³⁹ foren especialment freqüents durant les dinasties XXVI i XXX. De fet, especialment durant el període saïta, els faraons van promocionar amb gran mesura, tant les donacions a temples com l'accés de

¹³⁴ Per algunes referències del rol econòmic dels temples i el clergat, tot i que en època ptolemaica, cf. QUAEGBEUR, *State and temple*, pp. 721-729, concretament p. 718.

¹³⁵ Les propietats més importants a partir de l'Imperi Nou foren les del temple d'Amon; per un estudi de l'organització del domini agrícola d'Amon, durant les dinasties XX i XXI, cf. GASSE, *Données nouvelles administratives*, vol. II.

¹³⁶ MEEKS, *State and temple*, pp. 605-687.

¹³⁷ Les esteles de donacions desapareixen a partir de la conquesta persa, tot i que els textos continuen documentant donacions, especialment durant la dinastia XXX, però fins i tot durant els regnats de Darius I i Darius II: MEEKS, *State and temple*, pp. 653-654 (i nota 226).

¹³⁸ Entre d'altres, és el cas de Petosiris a Hermòpolis Magna, durant la Segona Dominació Persa: MEEKS, *State and temple*, p. 655. Cf. també *infra*, 4.2.4.

¹³⁹ Pel que fa a les donacions reials, existeix un document únic, el *Text de les donacions* conservat al Temple d'Edfu: cf. CHASSINAT, *Edfu, VII*; MEEKS, *Le Grand Texte des Donations*. El text, gravat a principis del s. I a.C. durant el regnat de Ptolomeu X Alexandre I, es troba en una versió jeroglífica que no seria l'original sinó una còpia d'un text anterior escrit en demòtic, de l'època de Ptolomeu I Sòter, a principis del s. III a.C. Es tractaria d'un cadastre que especifica les propietats territorials que posseïa el temple d'Edfu –que avarcaven des de Tebes fins als extrems meridionals de Guebel Silsila-. El text descriu les donacions realitzades per diferents reis des dels orígens fins a inicis de l'època ptolemaica, tot i que la majoria de terrenys haurien estat concedits entre les dinasties XXVI i la XXX, període en el qual el temple hauria incrementat en un 65% les terres del seu domini.

No obstant, els privilegis econòmics cedits per part de la reialesa als temples i al seu personal es documenten durant tota la història de la civilització faraònica; per exemples, des de la dinastia V, el decret d'Userkaf, o el posterior decret de Memfis de Ptolomeu V, inscrit a la coneguda pedra Roseta.

certes famílies al sacerdoci, especialment a la zona del Delta i a l'àrea d'influència heracleopolitana, del sud de Memfis al Hiba¹⁴⁰. Aquest fenomen es pot relacionar probablement amb la política de la dinastia que pretenia consolidar la col·laboració de famílies que recolzaven la reconstrucció estatal. Probablement, en molts casos, les titulatures religioses van ser concedides per part de la monarquia a personatges del seu entorn cortesà o a alts dignataris vinculats a la política dinàstica; d'aquesta manera, establint personatges de confiança que seguien les seves directrius, la reialesa s'associà amb l'alt clergat, exercint el control dels temples i evitant possibles fractures.¹⁴¹

Els personatges que ocupaven les altes jerarquies sacerdotals sovint ostentaven també titulatures nobiliàries o honorífiques que manifestaven la pertinença a un entorn social elevat, freqüentment relacionat amb la família reial o la cort¹⁴². El fet d'acaparar títols sacerdotals s'hauria usat com un símbol de distinció per la noblesa egípcia que, exercint també funcions civils o militars, podia ocupar alts càrrecs sacerdotals que li proporcionaven un cert tipus de rang, prestigi i principalment, poder econòmic. Per aquest motiu, l'accés al funcionariat religiós fou molt ambicionat, i es procurà que els títols sacerdotals es convertissin en hereditaris, desenvolupant monopolis familiars en la direcció dels temples.

2.4.5- TITULATURES SACERDOTALS

En general, les fonts escrites egípcies dediquen poc contingut a la figura del sacerdot i, exceptuant unes poques biografies, la documentació més habitual consta sobretot d'inscripcions que només presenten titulatures sacerdotals, eventualment acompanyades d'algunes dades genealògiques.

Les inscripcions poden fer referència a un simple títol sacerdotal, o bé, poden contenir un llistat més o menys llarg de titulatures que componen el *cursus honorum*

¹⁴⁰ MEEKS, *State and temple*, p. 611, nota 19.

¹⁴¹ El fet més significatiu va efectuar-se quan, per consolidar el control del sud d'Egipte, Psamètic I va fer adoptar a Tebes la seva filla Nitocris com a divina adoradora d'Amon: cf. CAMINOS, *JEA*, 50, pp. 71-101.

¹⁴² Per un exemple en la línia del que s'acaba d'exposar, cf. YOYOTTE, *BSFE*, 60, pp. 9-27. L'autor, en l'anàlisi de l'aixovar funerari del sacerdot Psamètic de la segona meitat del segle VI a.C., expressa que a la categoria de simple "pare diví", dignitat honorable però relativament comuna, generalment no s'associa un material funerari tant excepcional. Com a administrador de la necròpolis i els seus sacerdots, també era exercia un càrrec important que s'ocupava de la gestió de la necròpolis de Saqqara. No obstant, segons Yoyotte, el que hauria permès una sepultura i aixovar de gran qualitat, probablement seria el rang de "parent reial" a partir del qual Psamètic hauria accedit al sacerdoci.

dels personatges. En aquest cas, com ja hem indicat, les titulatures religioses poden estar al servei d'una o diverses divinitats, venerades en un mateix temple o localitat, o en diferents indrets d'Egipte. En alguns casos, els títols sacerdotals especifiquen l'epítet de la divinitat a la qual serveixen, i per tant, proporcionen informació de les característiques locals del déu. No obstant, de vegades no fan cap referència explícita del déu o la localitat, i únicament es pot especular respecte a la divinitat o l'indret de culte pel context o la procedència de les fonts.

Habitualment, els llistats de titulatures documenten diversos càrrecs per un mateix personatge, tot i que es redueixen a un esquema de títols dels quals no s'especifiquen les funcions. D'altra banda, les fonts no presenten dades explícites que indiquin per exemple, referències cronològiques, i generalment es difícil distingir si les titulatures es presenten seguint un ordre cronològic, de rellevància o simplement aleatori. Únicament en alguns casos, hi ha títols que es repeteixen al llarg de les inscripcions perquè probablement corresponen als més rellevants que ostentaven els personatges. No obstant, pel que fa la resta de titulatures, desconeixem si els càrrecs s'exercien a la vegada o si es tractava d'una recopilació de tots els títols ostentats durant la vida.

De manera concisa, destaquem un parell de particularitats de les titulatures sacerdotals del període que estudiem. D'una banda, es constata la proliferació de càrrecs sacerdotals específics que es designen amb qualificatius relacionats amb la natura o els atributs de les divinitats locals a les quals serveixen¹⁴³. D'altra banda, la moda arcaïtzant originada durant l'època saïta va provocar la recuperació de fórmules i titulatures que estaven en desús. D'entre alguns dels títols que es va reutilitzar a partir d'aquest període destaquem per exemple, el de *hrp-ḥwwt*¹⁴⁴, “Director dels dominis”, àmpliament documentat entre els alts dignataris de l'època saïto-persa, especialment del Delta. Tot i que era un títol extensament difós durant l'Imperi Antic, progressivament va deixar d'utilitzar-se fins que fou recuperat en època saïta. Originàriament¹⁴⁵, s'atribuïa a un personatge dels dominis de la Corona Roja que hauria participat en el coronament reial, com a guardià de les corones o bé participant en els rituals d'accés del tron, però a partir

¹⁴³ Per exemple, a Farbaitos es documenta càrrec sacerdotal específic designat com *ḥ3 wr nb m3^c hrw*, “Gran combatent, Senyor del triomf”, que hauria pres el nom de l'epítet atribuït a Hormerty”: cf. YOYOTTE, *CdE*, XXVIII, pp. 101-106; ZECCHI, *SEAP*, 16, pp. 25-45. També el títol *imy-iwny*, “El que porta l'arc”, correspondria a un sacerdoti específic de la zona d'Heliòpolis que s'identifica amb un dels atributs d'Atum: cf. YOYOTTE, *BIFAO*, 54, pp. 105-110.

¹⁴⁴ EL-SAYED, *RdE*, 28, pp. 97-110. Cf. també JELÍNKOVA, *ASAE*, 50, pp. 321-362; JELÍNKOVA, *ASAE*, 55, pp. 79-125.

¹⁴⁵ Durant l'Imperi Antic, el títol s'expressava tant amb la forma completa, *hrp-ḥwwt-Nt*, com amb l'abreujada que s'usa posteriorment, *hrp-ḥwwt*.

de l'època saïta, hauria variat l'escriptura del nom, canviant també de significat i vinculant-se al culte de Neit.

Tal i com ja s'ha indicat, junt amb les titulatures sacerdotals es poden localitzar càrrecs civils de caràcter administratiu, polític o militar, així com també títols honorífics que designarien l'alt rang social o nobiliari dels personatges¹⁴⁶. Com s'ha esmentat, els egipcis no concebien una separació clara entre la vida laica i la religiosa, i el clergat no estava compost únicament de funcionaris dedicats exclusivament a les divinitats, ja que el servei al temple tenia un caràcter temporal. Per tant, el clergat egipci no estava dedicat exclusivament a la religió i adoptava càrrecs seculars, sense que una funció hagués d'excloure l'altra¹⁴⁷. Alguns personatges fins i tot posseïen més altes atribucions civils que no pas religioses, però desconeixem si les carreres polítiques o militars estaven recolzades per les sacerdotals, o viceversa. Probablement depenia dels casos, tot i que sovint es constata l'existència de titulatures que no deurien tenir una funció efectiva, sinó que responien a títols heretats o adquirits que proporcionaven algun tipus de privilegi: mentre que els càrrecs civils probablement aportaven un cert rang social, els títols religiosos responien a motivacions de tipus econòmic¹⁴⁸.

De fet, la nombrosa quantitat de titulatures que les fonts atribueixen de vegades a determinats personatges era impracticable, i realment una part dels títols deurien adoptar un *caràcter honorífic*. En el cas de les titulatures religioses, es podien ostentar títols que, tot i correspondre a un càrrec real, no haurien tingut una funció efectiva: comportaven uns drets (especialment, cobrament de rendes) però no necessàriament l'exercici veritable de l'ofici sacerdotal. La distinció però, no és rigorosa i sovint és difícilment diferenciable. Per exemple, el títol *hrp-ḥwwt* que acabem de mencionar, es va recuperar durant l'època saïta com a sacerdoti vinculat amb el culte de Neit. No obstant, per la importància que va adoptar, probablement va esdevenir un títol honorífic que es col·locava davant d'altres titulatures. En general, la majoria de dignataris saïtes que van ostentar aquest títol no van exercir de sacerdots específics de Neit, a excepció dels que el posseïen junt amb altres titulatures sacerdotals. Només en aquest cas, el *Director dels dominis* adoptava el rol de sacerdot específic de Neit i, seguint la tradició

¹⁴⁶ Per exemple, FORGEAU, *BIFAO*, 84, pp. 155-187: l'autora constata que, a banda del personal femení o administratiu, resulta estrany trobar després de l'Imperi Nou personal sacerdotal d'Isis que només ostenti un sol càrrec. Durant el primer mil·lenni, gran part del personal al servei de la deessa acapara alts càrrecs civils o militars. Cf. també, NAGUIB, *Le clergé féminin*, pp. 187-188.

¹⁴⁷ CHEVEREAU, *Prosopographie*, pp. 365-371.

¹⁴⁸ Pel cas concret del personal sacerdotal d'Isis, cf. FORGEAU, *BIFAO*, 84, p. 157.

antiga, algunes de les seves funcions probablement estaven vinculades amb la coronació.

Com hem indicat anteriorment, els personatges amb alts càrrecs sacerdotals gaudien d'una condició social privilegiada caracteritzada principalment per un elevat nivell econòmic; generalment estaven recolzats per un alt estatus social que ja posseïa la família i que sovint es pot observar a partir de les titulatures religioses honorífiques – freqüentment heretades-, que no sempre equivalien a la pràctica real del sacerdoci. Per tant, la presència de títols sacerdotals no suposaria l'existència de càrrecs efectius que impliquessin l'exercici d'unes funcions religioses. No obstant, la diferenciació és problemàtica perquè no sempre hi ha informació suficient per a determinar si un títol sacerdotal comportava en realitat el compliment d'una funció real, o adoptava un caràcter honorífic.